

TERMÉSZETES
ÁBRÁZOLÁS

*Az 1526. év előtti
Magyar Czimerekben.*

Irta

P. Hoiss István

TERMÉSZETES
ÁBRÁZOLÁS

AZ 1526. ÉV ELŐTTI
MAGYAR CZIMEREK BEN.

IRTA

R. KISS ISTVÁN.

BUDAPEST.

1904.

E 157/9

Különlenyomat a Turul 1903. évi folyamából.

TÁJÉKOZTATÓ.

E dolgozat a «Budapesti M. K. Tudom.-Egyetem» 1901. évi pályázati hirdetése kapcsán jött létre és pályadíjat nyert. Tárgya a magyar heraldikának nemzeti szellemünkben gyökerező specialitása. Bár a czim külsőségre utal, a fősulyt nem az ábrázolásra, hanem a mögötte rejlő szellemre fektettem, mert így gondoltam helyesen megfejthetőnek a kérdést és így fokozódott a munka gyönyöre, a mikor egy-egy czimer kapcsán ősrégi, specialis gondolkozásra mutathattam rá oly korban, a melyből alig van irott forrásunk.

Tudom, hogy beleütköztem itt is, ott is a modern heraldika szabályaiba, de erre kerestem is az alkalmat. Eleget nem dicsérhető helyes út, nagy igazság az, hogy a modern historicus a régi időket nem helyezi a mai viszonyok közé, vagy szokásos szólás szerint, az eseményeket nem a mai szemüvegen át nézi; miért erőltetnők régi czimereinket a modern heraldika kaptájára, a mikor nyilvánvaló, hogy nálunk e szabályok nem voltak érvényesek, és miért néznők azokat modern, sőt német szemüveggel?

Azok a nagyérdemű férfiak, a kiknek nevéhez a modern heraldika megalapítása fűződik, ismerték és blazonálásoknál emlegetik is a magyar Schnurrbart-ot, de a magyar czimereket nem ismerhették. — Akkor még magunk sem ismertük, de most már elengedhetetlen kötelességünk, hogy a publicatiók mellett teremtsünk is, és ha úgy tetszik, idegenből átvett, de módosított módszerrel specialis heraldikánk elveit megállapítsuk.

Önkéntelenül maga a tétel juttatott e gondolatra, és ha ennek szükségét dolgozatommal eléggé tudnám éreztetni, ha lenne hatása, ez lenne legszebb jutalmam. Mert hát azzal nem kérkedhetem, hogy a kérdést tökéletesen megfejtettem; nem is fejthettem meg az elő munkálatok hiánya miatt.

Van ugyan már szép czimer-gyűjteményünk, de ha használtam is, sok hasznát nem vehettem, mert e kérdést csak tökéletes másolatokból vagy eredetiekből lehet tanulmányozni. Azért ezekből merittem első sorban és csak kényszerüségből a Siebmacher-féle czimergyűjteményből.

Forrásaimról a jegyzetekben számolok be.

Nem hivatkozhattam azonban dr. Fejérpataky László egyetemi tanár úr egyetemi előadásaira, jóakaratu támogatására és tanácsaira. Midőn ezeket itt forrásaim között kötelességem szerint megemlítem, hálás köszönetemet is nyilvánítom azokért.

Jegyzeteimből kitűnik, hogy a mihez hozzáférhettem, felhasználtam; lehetőleg mindenről autopsia utján győződtem meg. Anyaggyűjtés és feldolgozás

közben tárgyammal, tárgyamnak éltem, igyekeztél minden felmerülő kérdést megfejteni s a nyomában járó kétséget újabb kutatással, újabb tanulással eloszlatni.

21 éves voltam, a mikor e dolgozatocskát irtam. Azóta látóköröm bővült, talán most kimerítőbben szólhatnék a kérdéshez; de a mit főnek tartok, a gondolatok, az eszme, a mely vezérelt, nem változott. Ép azért nyugodt lélekkel — csak a sok sajtóhibán változtatva és Névmutatóval bővítve — bocsátom ki dolgozatom könyvalakban is.

A TERMÉSZETES ÁBRÁZOLÁSRÓL ÁLTALÁBAN.

Heraldikánkban az első korszakban a középkori szellemmel úgy tárgyválasztásban, mint ábrázolásban összeforrt irány, francia hatás nyilvánul; de valójában a mint a középkori szellem, úgy a középkori értelemben vett czimer sem gyökerezhetett meg nálunk. Nemzetségeink jó része, mely e hatást feltünteti, idegen s a mint ezek nem csak nyelvben, de szellemben is magyarosodnak, átalakítják czimerüket is. Könnyen mehetett ez átalakulás, mert nálunk a czimer privilegialis joggal nem volt kapcsolatban s a családi kegyelet sem lehetett akadály, mert új talajon a múlt nyomása alúl szabadul az ember.

Az átalakulások főoka a magyarnak vele született józan, természetes gondolkozása, mely igen gyakran komplikálódik a heraldika nem értésével; általános iránya pedig az elvont, élettelen, stilizált ábrázolástól a természetes felé való haladás.

Természetes gondolkozás okozza, hogy: 1. lebegő alakokat alátámasztanak; 2. mesteralakok közönséges természeti alakokká, ékek sárkányfogakká, pólyák folyókká¹ (Cheössy), lépcsős vágás kigyóvá (Garay), pajzstalp természetes alappá (Vay);² 3. természeti stilizált alakok természetesekké (pld. a Győr nemzetség lilioma az Imreffyek czimerében); 4. kevésbé ismert képzeleti alak ismertebbé, sőt természetivé (Wesselényi, melynél a kutyából és halból összetett szörnyalak habléánnyá, szirénné változott);³ 5. természeti, vagy éppen természetes sisakdiszek pajzsalakokká lesznek mesteralakok, vagy képzeleti alakok helyett (Soós, a Pécz nemzetség czimere a Hagymássy család czimerében); 6. egyes alakok pedig jeleneteknek adnak helyet, melyek vagy megtörtént dologra utalnak, vagy a természetből vett képben mutatják a főczimeralak természetét (Telegdi).

Tudjuk, kinek-kinek joga volt czimerét variálni s azon sem csodálkozhatunk, ha az akkori magyar vagy nem tagadta meg szellemét a

¹ Ugyanily gondolkozás alakítja át a czölöpös hasítást természetes czölöppé.

² A pajzstalp felső vonala egyenes, a természetes alapé görbe; a pajzstalp színe lehet bármely heraldikai szín, a természetes alapé többnyire sárgás-zöld. (Kánthor, Kállai-Vitéz.) Képzeleti alakokkal kapcsolatban a felhő is szokott pajzstalpul szolgálni.

³ Turul, XVII. évf. 155. l.

heraldikai szabályok kedvéért, vagy a heraldikai szabályokat nem is ismerte; de ezzel szemben méltán fölmerül a kérdés, hogy e szellem miért érvényesülhetett a kancelláriában is és hogy miért van annyi hibás szerkezetű és természetes kivitelű armálisunk, mikor tudtunkkal a királyi udvarban idegen heroldok és festők voltak?

E kérdésre feleletet találunk az armálisok szövegében, melyek egész őszintén hirdetik, hogy a régi jobb időkben emlékezetben maradt birtokadomány helyett ajándékozzák királyaink a czimereket. Természetes, hogy ezek annál kedvesebbek a czimerszerző előtt, minél könnyebben felfoghatóan, minél világosabban hizelegnek a nemzeti hiuságnak, melyre az Anjouk külön hadrendszerrel tudtak építeni.

Gyakran az érdemes czimerszerző járult király ura elé s kérelmével kapcsolatban bemutatta az óhajtott czimert.

Sem attól a királytól, ki czimeradományokkal takargatja szegénységét s a hiuságnak hizeleg, sem az akkori magyartól nem várhatjuk, hogy a heraldika elfogadott elveit tiszteletben tartásuk. Ily esetben lehettek a kancelláriában idegen heroldok, festők, ismerhették a heraldika szabályait; középkori értelemben vett szép czimert nem alkothattak. Legalább is alig van eset, hogy a kompozíció hibáját a kifogástalan kivitel helyre hozta volna (Daby). Ki is tudná

a meglőtt és eldőlt (Tarkasich), vagy lezuhanni látszó¹ vagy a «prædam inhianti similis» sast (Básthy), avagy a természeténél fogva is félénk, a vadásztól épen megrettent szarvast (Kánthor), a hadi, vadászati jelenetet stilizálni s a középkor szellemének megfelelővé tenni?

Pedig van erre néhány félénk kísérlet — nem véletlen-e? — mikor a czimer nem felel meg teljesen a szövegnek, de már maga az adományozás intencziója kizárja a nagyobb változtatást; úgy hogy néhány armalisunkat kivéve nyoma sincs heraldikailag művelt heroldnak, heraldikai izlésnek. A festők is a kompozíciónak megfelelően természetes kivitelre törekednek, apróságig menő részletezéssel rajzolnak, sőt a hol a tervezet nem köti meg kezüket, ott sem remekelnek; kevés gondot fordítanak a pajzs, sisak, sisaktakaró természetességére; a paizsot tulságosan megbővitik, a sisakot elrajzolják s figyelmen kívül hagyják a pajzs és sisak közötti természetes arányt. Legfeltűnőbb változást szenved azonban a sisaktakaró, melyet N. Lajos pecsétjén, sőt némileg a Tétényi armalison is még természetes alakjában látunk.² Később több ágra osztva megnyujtották s azzal töl-

¹ Gyalui Vas László 1525. pecsétje. Magyar Nemzeti Múzeum, Kállay-levéltár.

² Ily alakban fordul elő a Disznóssy czimeralak sisakján is.

tötték ki a czimer és keret közötti ürt. Ily alakjában a magyar leveleknek tekintette, életet, működést diktált bele, *mozgást* tulajdonítván neki. Már Zsigmond armalisaiban is «*varia foliorum simulacra huc atque illuc, veluti vento agitata*» jelennek meg. A reneszánsz, mely diszitéseknél a virágfüzereket előszeretettel alkalmazza, még nagyobb tulzásba esik s a sisaktakaróból virágfüzért csinál. Hogy ez nem csak a festőnek munkája, hanem a kanczelláriáé is, armálisaink bizonyítják, melyek szerint a sisaktakarók: «*flores hinc inde, veluti flatu violento agitati*».

Ezzel érte el heraldikánk a középkorban igazi hanyatlását, melynek főbb, jellemző vonásai: természetes czimerkép, mely a heraldikai színekkel nem elégszik meg, természetellenes pajzs, sisak és foszlányok.

E rövid vázlat a magyar heraldika fejlődésének általános irányát feltüntetheti, de évszámhoz kötött korszakokkal a fejlődésnek határozottabb képet nem adhatni, mert a heraldikus iránynak is vannak az egész középkorban termékei.

Kétségtelen, hogy az izlésnek koronkénti változásaival is összefüggésben van heraldikánk fejlődése és czimereinknek a stilusok szerinti csoportosításával a természetes ábrázolás fejlődését időrendben fel lehetne tüntetni, de külsőségért, a mi a festőtől függött, nem lehet a szerkezetben rokon czimereket szétválasztani.

Mivel kétségtelenül bizonyos, hogy a természetesség kompozícióban és kivitelben egyaránt nyilvánul, külön tárgyalom ezeket, annyival is inkább, mert így a kivételeket mellőzhetvén, a történelmi fejlődés is feltüntethető.

Természetes ábrázolásu czimereink osztályozásánál abból a föltevésből indulok ki, hogy a természetes gondolkozás őstulajdonsága a magyarnak. Nagyjainkat mint divat lepte meg a czimerviselés vágya, még pedig oly hirtelen, hogy a czimereket lelkükhöz, gondolkozásmódjukhoz idomitani nem volt idejük. E kor, mint a kizárólagos idegen hatás kora, nem tartozik értekezésem keretébe.

Már a XIV. század második felétől kezdve több czimerünk azt bizonyítja, hogy a nemzeti szellem jelentkezik, mielőtt a nyugati heraldika elvei meggyökerezhettek volna. E czimerek még csak tárgyuknál fogva természetesek; csak a durva kivitel mögött rejtőző természetes felfogás árulja el, hogy bennük a külföldi hatás kizárólagossága megszűnt, de a megfelelő természetes kivitel már csak azért sem jelentkezik, mert még nem tudtak természetesen rajzolni, annál kevésbbé pecsétet vésni.

Sokkal nagyobb volt azonban az idegen hatás, sem hogy egyszerre, harcz nélkül meghátrált volna. E harczban döntőleg lép fel — nálunk elég korán — a reneszánsz. Utóbb a természetességre való törekvés annyira leköti a

művészt, hogy oly czimereket is természetesen ábrázol, melyeknek tárgya nem heraldikátlan. Annyi ilyen czimerünk van, hogy ezeket egy külön osztályba sorozhatjuk.

A mikor a heraldikus szerkezet is természetes kivitelben jelentkezik, a természetes felfogás is megtalálja a megfelelő kivitelt. Azt hiszem, e czimerekkel méltán kezdhethjük heraldikánk új korát, melyben a magyar felfogás a neki kedvező festészeti iránynyal egyesülve heraldikátlan, de izlésünknek megfelelő czimereket hozott létre.

I. Természetes tárgy heraldikus kivitelben.

A természetes felfogás lebegő alakok alátámasztásában, mesteralakok átváltoztatásában, természetes szimbolikában és jelenetesítésben nyilvánul.

Tudtommal az irány 1320-ban lép fel s majdnem a mohácsi vészig terjed; de mivel csaknem kizárólag pecséteken tanulmányozható s a pecsétvésés a középkorban egy korszakkal elmaradt a festészettől, mondhatjuk, hogy a XVI. századot nem érte meg. Jelei:

1. *Pajzsban lebegő alakok alátámasztása* kétségkívül naturalisztikus gondolkozás eredménye, mely nem képzelhet és nem tűr természetellenes dolgot. Néha igen naivan nyilvánul a leghatározottabban stilizált kivitellel kapcsolatban.

Legjellemzetesebben nyilatkozik e törekvés *a karral* kapcsolatban. A természetesen gondolkozó magyar nem képzelhetvén állandóan lebegő tárgyat, a lebegő czimeralakot, ha másként nem tudta természetesebbé tenni, karral támasztotta alá.

Ime néhány jellemzetes czimer, első sorban

is olyanok, melyeknek eredeti, heraldikus alakját is ismerjük.

Szepessy Jakab 1378. pecsétjén¹ a czimer három pávatollat tartó kar. Ennek eredeti alakja még csak három évvel előbb is: pávatollak.

Alsáni Bálint czimere 1408: három szál rózsát tartó kar, melynek eredeti alakja a Zenthe-Magoch nemzetség czimerében: rózsák.²

Az előbbihez hasonló természetes kompozíciójú czimer fordul elő a többek közt 1429-ből egy vasmegyei hatósági oklevélen³ 1445. Bodó Gergely⁴ és 1502-ben Mihály gyulafehérvári kanonok pecsétjén.⁵

E variánsok, melyeket kétségtelenül a naturalisztikus gondolkozás hozott létre, feljogosítanak arra, hogy felsoroljak oly czimereket is, melyeknek főalakja egymagára, kar nélkül, lebegően is ábrázoltatik.

Igy a lebegő liliom többször fordul elő heraldikánkban (pld. Győr nemzetség) — karral

¹ Pecsétmutató, IV. 15. Ugyancsak a Szepessy Jakab pecsétjét 1376-ból közli Nyáry Heraldikájának V. tábla 42. ábráján. Az ábrázolás hibás, de ha az évszám helyes, akkor pontosan megállapíthatjuk, hogy Szepessy Jakab 1375 végén vagy 1376 elején változtatta czimerét.

² Pecsétmutató, VII. 32. — Turul, XVI. k. 15. 1.

³ Magyar Nemzeti Múzeum. Véghelyi Dezső gyűjteménye.

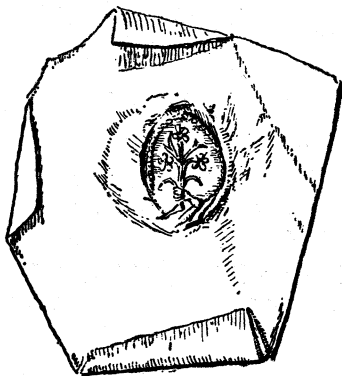
⁴ Gróf Teleki levéltár, II. k. 269. 1.

⁵ Véghelyi Dezső gyűjteménye.

alátámasztva a XV. század közepe táján Gargel Ulrik pecsétjén¹ 1453. a Szénás,² 1488. Has-sági,³ 1492. a Kalonday czimerben.⁴

Ez ábrázolásoknál ellentétben van a szigoruan stilizált liliom a természetes észjárással, talán

azért alakul át a Kalonday czimerben a liliom s jelenik meg Nyéky Egyed 1518. pecsétén

¹ Ulricus Gargel castellanus de Kezew levele Sopron városhoz. Sopron város levéltára. Rajzát Varjú Elemér ur szivességéből közlöm.

² Siebmacher, 440. t. Turul id. h.

³ Siebmacher, Suppl. 40. t.

⁴ Siebmacher, 213. t.

száras és leveles, tehát természetesebb alakjában szintén karral alátámasztva.¹

A kerék alátámasztás nélkül előfordul a mohácsi vész előtt a Csernavoday (1463), Pyber (1476), Serédy (1522) és Csicsery; karral alátámasztva a Tholdalaghy (1456) czimerben.²

Szarvas-agancs van magában a brassói Bryganth és Gyerőffy, kartól tartva a Borcsiczky (1520. pecsét) czimerben.³

Lebegő kürt van a Dolhay czimerben, karral alátámasztott 1467. a Gosztonyiban.⁴ A XV. század végéről való Nádasi Bán⁵ czimerben a kürtöt zsinégénél fogva tartja markában a kar. Önállóbb, de szintén naturalistikus a Laky czimer,⁶ melyben a kürt a sisakot a pajzshoz erősítő szegről függ.

Annyira megy a természetes felfogás, hogy a bőségszarut is, melyet cégtáblákon heraldikus egyszerűségében ma is láthatunk, az Aponyi Csuklyás Pál 1518. pecsétjén⁷ kar tartja.

A kereszt, kulcs, kard önmagában is szimbolizáló jellegű; karral alátámasztva előfordul a

¹ Véghelyi Dezső gyűjteménye.

² Siebmacher, 461. t.; Erdélyi Siebmacher 42. t.

³ Siebmacher, 63. t.

⁴ Siebmacher, 160. t.; Siebmacher, Suppl. 36. t.

⁵ Siebmacher, 42. t.

⁶ Siebmacher, 268. t.

⁷ Magyar Nemzeti Múzeum, Forgách levéltár.

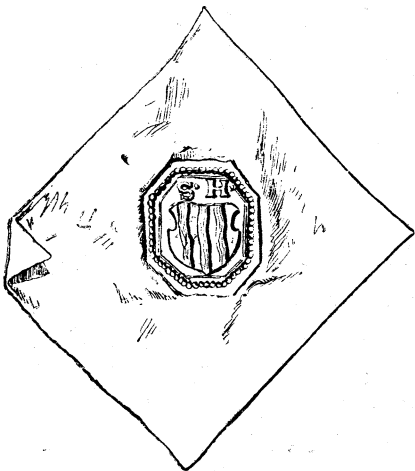
2. *Mesteralakok átalakítása.* Mig a lebegő alakok alátámasztását csak a természetes felfogással magyarázhatjuk, a mesteralakok átalakításánál oly nagy szerepe van a heraldika nem értésének, hogy a természetes gondolkozás, mint eszköz, csak irányítja az átalakulást. Ugyanis a magyar gondolkozás oly alakkal, mely nincs a természetből merítve, vagy nincs jelentése, nem könnyen tudott megbarátkozni; különösen áll ez a vágásból lett pólyára, a hasításból származott czölöpre és ékekre, melyeket, eredetüket nem ismerve, heraldikai szerepüket nem értve, természetivé igyekeztek átalakítani, így a pólyát folyóvá, a czölöpös hasítást természetes czölöppé, az éket szemfoggá.

A két első átalakítására nincs nagyon sok adatunk, a minek oka első sorban az, hogy heraldikánkban a kedveltebb czimeralakokhoz arányitva kevésszer fordulnak elő s a változás, az egyenes osztóvonalak kigyóvonallá való átalakítása nem annyira feltűnő, hogy czimergyűjteményeink méltónak tartották volna fölemlítésüket, variánsként való feltüntetésüket.

Különben is a pólyának szélesebb körben való átalakítását megakadályozta maga az ország czimere, melyben az osztási vonalak változatlan-sága ébren tartotta a heraldikai hagyományt. Egyetlen, de kétségtelen átalakulást ismerek a Hunt-Pázmán nemzetségbeli Plathy család czimeréből, melybe a pólya talán mint hatalmi

jelvény került s Plathy Sándor pecsétén a XVII. század végén s a XVIII. század elején hullámossá, azaz folyóvá lett.¹

Nem téve le arról a reményről, hogy eredeti pecsétek tanulmányozása után erre számos példát hozhatok fel, megemlítem, hogy a hullámos pólya heraldikánkban gyakran előfordul s néha egészen naturalistikus folyó jelleget ölt (pld. Gyulay, Cheössy).

A czölöp természetesülésére csupán egy példát hozhatok fel, Hédervári István 1537. évi

¹ A báró Radvánszky család radványi levéltárában Plathy Sándornak körülbelül 50 pecsétetes levelén látható ez átalakulás.

pecsétjét, melynek képét báró Radvánszky Béla úr ő nagyméltósága szivességéből itt közlöm.¹

Sokkal érdekesebb a Gutkeled nemzetség ékeinek átalakulása, melyre valószínűleg hatással volt az említett okokon kívül a sárkányrend jelvénye, a pajzs körüli sárkány is. A természetben hasonló kapcsolatban és alakban elő nem forduló s érthetetlen ékeket a naiv gondolkozás a sárkánynyal hozván összeköttetésbe, sárkányagyaroknak tekintette; nemsokára, a kivitelben is természetességre törekedve, az ékeket szemfog alakjára meggörbitették, kevéssel utóbb pedig állkapocsnak ábrázolták.

Báthory István országbiró (1435—9) még az ékeket használja pecsétein,² de már Báthory Miklós³ 1487. és Báthory István.⁴ 1519—23. a szemfogakat.

Egyik, bár nem általános jellemvonása lévén heraldikánknak a képzeleti alakoknak természetivé való átalakítása, Ulászló 1496. armalisában⁵

¹ Gróf Khuen-Héderváry levéltár. A papir felezet azt a gyanut is ébreszthetné, hogy az osztóvonalak görbülése véletlen; de a hédervári (Györmegyei) várkastély kápolnájában levő falfestményen is természetes a czölöp. Fel-tünteteti ezt némileg Nagy Iván is.

² Több pecséte a Véghelyi gyűjteményben, melyeken sisakdisz: zárt sasszárnyon, mint segédsisakdiszen a pajzs-alak. (A Siebmacher nem ismeri a B. czimer sisakdiszét).

³ Turul, IX. k. 12. l.

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum, gr. Forgách levéltár.

⁵ Turul id. h., Siebmacher, 73. t.

a sárkányfogak természetes farkas-állkapocscsá válnak s ezt használják a Butkayak. Azonban a nagy nemzetség több családja — talán a különállás jelzésére — megmaradt az ősi czimernél. Ezt mutatja pld. Rakamaz György 1506,¹ a Ráskayak 1511,² sőt Báthory András 1513—15. pecsétje.³

3. *Természetes szimbolizmus.* Szimbolizmussal a heraldika minden korszakában találkozunk, de e szimbolizmus nálunk a magyar természetnek megfelelően alakul át s az elvont, fogalmakra vonatkozó jelképiség helyett gyakorivá lesz a konkrét dolgokra vonatkozó, mely a legkönnyebben érthető részszel jelöli az egészet, s a melyet, azt hiszem, bátran nevezhetünk természetes szimbolizmusnak.

Ezzel később bővebben foglalkozom, itt mintegy bevezetésül, mivel különösen a karral kapcsolatban korán jelentkezik, két igen jellemző armálist említek fel, melyekből kitűnik, hogy a természetes jelképiség többet értett heraldikánknak, mint bármi más.

Ennek is főoka a természetességre való törekvés, melynek netovábbja, ha a czimerszerzőt az érdemszerzés közben tüntetik fel. Azonban ezzel ritkán találkozunk a pajzs szűk kerete s

¹ Magyar Nemzeti Múzeum, Kállay levéltár.

² Turul id. h. Siebmacher, 384. t.

³ Kállay levéltár.

talán a heraldika elveinek tiszteletben tartása miatt, hanem azt látjuk, hogy kiegyezés jön létre: a gondolat kombinálódik, a kivitelben megcsonkul s a cselekvésnek eszközét, eredményét, tárgyát vagy ezeknek is csak egy részét mutatja be a czimer.

Ilyen czimerek — pedig ezek kivitele ellen alig merült fel kifogás heraldikai irodalmunkban — az 1414. Eresztvényi¹ és 1430. Daby² czimer. Az előbbit szakács, az utóbbit borbély kapja; mind a kettő mesterségre vonatkozik. Akkor lennének teljesen természetesek, ha a czimerszerzőket mesterségük gyakorlása közben tüntetnék fel, de a már említett okok miatt a Daby czimer a cselekvés eredményét, a kihuzott fogat, az Eresztvényié módját, a halsütést tünteti fel.

A Daby czimer egyszerűbb volta s a pajzsalakok izléses elhelyezése, — mint Csergheő megjegyzi — javitják a kompozíció hibáját; viszont ezt lerontja a sisakdisz, mely a nagyon izléses (relative!) pajzsalaknak *magyaróztatául* szolgál, figyelmeztetve azt, a ki a fogakat liliomnak nézné, hogy mivel van dolgunk.

Az Eresztvényi czimer még szerencsétlenebb alkotás: szerkezete kevésbé egyszerű, kivitele természetesebb és sisakdisze még naturalisztikusabban függ össze a pajzsalakkal.

¹ Turul, XIII. k. 11. l.

² Turul, V. k. 105. l.

Hogy benne a hal, meg a nyárs nagyon természetes kivitelü, már csak azért sem állithatom, mert a hal fajáról eltérnek a nézetek; de a színek megválasztása, az ezüstös hal, a zöld lombozat a természetességre való törekvés mellett vall s ugyanarról tanuskodik a némileg stilizált lángok fölött lévő alsó mező barna színe, mely a füstöt jelzi.¹ A sisakdisz a pajzsalaknak *folytatása*, lévén a pajzsalak *sülő* hal, a sisakdisz *sült* hal; amott természetes színü, itt vörös. Lehet-e az állapotváltozást ennél természetesebben kifejezni?

Megemlitendőnek vélem azt is, hogy az említett czimerek sisakdisze és pajzsalakja között megfordított viszony van: az Eresztvényiében a pajzsalak, a Dabyében a sisakdisz a cselekvés egy részét, egy pillanatát; a sisakdisz, illetve a pajzsalak eredményét tünteti fel.

Bár fordított a viszony, a gondolat azonosága meglepő, a miből következtetést vonni most nem feladatom.

4. *Jelenetek elbállítása*. Számtalan czimerünk tanúsága szerint a magyar a jelentés nélküli, semmitmondó alakokkal nem elégszik meg a heraldikában, a miből következik azon korán nyilatkozó törekvés, hogy a külföldi heraldika élettelen állatalakjaiba életet öntsenek, őket működés közben, egymáshoz, az emberekhez vagy a természethez való viszonyukban tüntessék fel.

¹ Stilizáltabb a láng a Garázda czimerben.

E törekvés egyszerűbb alakban már 1399-ben Kusalyi Jaksch sisakdiszének repülő madarában¹ összetett jelenetben Frangepán Frigyes vegliai és modrusi comes 1320 (!)² és Schverczi János 1397³ pecsétén tűnik fel. Az előbbiben oroslán ragad meg első lábaival kutyát, az utóbbinak sisakdisze: növekvő medve szájában kisebb állatot tart (pajzsalak kivehetetlen!).

Régibb időből természetes keretben tüntet fel állatot pld. a Divék czimer, melynek ősalakja a medve lehetett és a Darabos (későbbi Nádasdy), mely a nádast jelző nádszálakkal bővült.

A lehetőleg az élő heraldika korából válogatott, de különösen a Kusalyi Jaksch, Schverczi és Frangepán czimerek a lehető legvilágosabban bizonyítják, hogy a nyugati heraldika nálunk nem gyökerezett meg s hamar a nemzet szellemének megfelelően alakult át. Különösen a Frangepán czimerben oly természetes helyzete van a támadó oroslánnak, a megszorult kutyának, hogy méltán fel lehet tenni azt a kérdést, hogy az említett pecsét származhatik-e a XIV. század elejéről?

¹ Siebmacher, 201. t.

² Turul, XIV. 149. l. I. tábla, 5. ábra.

³ Gróf Teleki oklevéltár, I. k. 258. l.

II. A kivitelben nyilvánuló természetesség.

Ez osztály kifogástalan heraldikai tárgyú czimereket foglal magában, természetes ábrázolásban. A kivitelben való természetességre törekvést Hefner a heraldika szellemében való járatlanságnak, nem értésének tartja. Idézem itt jellemző ítéletét:

Gänzliche Naturgetreuheit findet sich in den gemeinen Figuren der ächten Heraldik nicht, und ich behaupte, dass man den Geist der Heraldik gänzlich missverstehe, wenn man glaubte, durch ängstliche Copierung der Natur, oder der Kunst die richtigen Formen zu finden.

Der Zweck der Heraldik ist eher in wenigen Strichen ein charakterisches Bild, als mit vielen Strichen eine platte Copie des lebenden oder künstlichen Originals herzustellen.¹

Bár e szavakat számtalan czimerből levont szabálynak kell tekintenünk, a külföldi heraldikákban is találunk természetes ábrázolást, különösen

¹ Theoretische und praktische Heraldik. 2. kiadás, 56. lap.

oly esetekben, midőn könnyebb felismerés céljából szükséges; így testrészeknél, félalakoknál és ritkábban előforduló állatoknál.

A magyar heraldikában sok ilyen czimer fordul elő s bár azoknak fontosságot nem tulajdonítok, teljesség kedvéért egynehányat fölemlitek.

Természetes emberfő van a Perényi 1415,¹ Arbanass 1503,² Füzy (1515)³ és Athaki Bosnyák (1526)⁴ czimerben. A két utóbbiban lebegő fő, kéz, szőlő, szóval az összes czimeralakok természetes kivitelűek.

Oroszlánfő a Török Pál 1418. armalisában;⁵ ökörfő a XV. századból a kis-szebeni mészáros czéh czimerében;⁶

kosfő a Rhédeiek (1466),⁷

előtűnő pelikán a Pogány (1447);⁸

sasláb a Kölkedi (1429)⁹ és Ostffy (1437)¹⁰ család czimerében;

¹ Siebmacher, 360. t., Arch. Ért. VIII. k. 297—99. l., Turul VII. k. 21. l.

² Horvát Siebmacher, 4. t.

³ Színes másolat a Heraldikai Társaság birtokában. Siebmacher, 147. t.

⁴ Színes másolata, gr. Károlyi-család oklevéltárában, III. k. 158—159. l.

⁵ Turul, XIII. k. 38. l.

⁶ Archæologiai Értesítő, IX. k. 5. 444. l.

⁷ Turul, IV. k. 84. l.

⁸ Turul, VII. k. 78. l.

⁹ Turul, XIV. k. 36. l.

¹⁰ Siebmacher, 34. t.; Horvát Siebmacher, 99. t.

növekvő medvét a Verssendi armalisban (1515)¹ találunk;

bárány van a Dempse (1434)²;

szarvas a keszthelyi Bornemissza (1509),³ Tristanus gyulafehérvári kanonok (1486)⁴ és a Kemény család czimerében.

Vannak oly állatok, melyeket ritkaságuk vagy más állatokhoz való hasonlóságuk miatt (különösen áll ez utóbbi a madarakra) általában jellemzetesebben, természetesebben szoktak rajzolni.

Ilyen például az elefánt az Elefánthi (1384);⁵ az evet a Treutel sisakdiszen (1404);⁶ a Berényi (1431)⁷ Tarkői (1453);⁸ és Turóczi (1513)⁹ czimerben; a szarka a Nagymihályi (1370—1418)¹⁰ és Csupor (1412);¹¹ a papagály a Petri Ders (1447);¹² és a Gyalokay (1418);¹³ a galamb a Perneszi

¹ Magyar Nemzeti Múzeum, levéltár.

² Országos Levéltár.

³ Siebmacher Suppl. 16.

⁴ Véghelyi D. gyűjteménye.

⁵ Siebmacher Suppl. 29. t.

⁶ Siebmacher, 471. t.

⁷ Turul, 1889. évf. 26. l.; Siebmacher, 46. t.

⁸ Siebmacher, 457. t.

⁹ Siebmacher, 463. t.

¹⁰ Sztáray levéltár, I. k. 363. l.; Turul, VII. k. 177. l.

¹¹ Turul, VII. k. 21. l. 16. ábra; Siebmacher Suppl. 23.

¹² Siebmacher, 288. l.

¹³ Turul, XI. k. 68. l.

(1504—1507);¹ a strucz a Kálnássy (XVI. század)² és a kakas a hradnai Holy (1488)³ czimerben. Ez utóbbi annyira természetes, hogy a tollak zománczát is hiven feltünteti. Sokkal heraldikusabb ennél 1227-ből a Forray⁴ czimerben, de hogy miért, már kora is elárulja.

Jellemző azon alakok természetesülése, a melyeknek igen mereven stilizált ábrázolása szokott lenni. A rózsza és lilium heraldikánkban igen gyakori természetes ábrázolásban is, így a rózsza 1520-ból a Várkonyiak,⁵ a lilium 1479-ben a Kossuth⁶ és 1513-ban az Imreffyek czimerében.⁷

A szép, kifejező stilizált sas és oroszlán nálunk sem tartozik a ritkaságok közé; csak-hogy az is sűrűn előfordul, hogy ezeket még akkor is természetesen ábrázolják, a mikor tulajdonkép a kompozíció nem természetes.

A sas ábrázolásánál a természetességre való törekvés a szárnytollak tömötségében, a fej laposságában nyilvánul, így 1430-ban a Marsovszky,⁸

¹ Véghelyi D. gyűjt.

² Siebmacher, 213. t.

³ Turul, XIV. k. 138. l.

⁴ Csoma, Abauj-Torna várm. nemes csal., 288—89. l.

⁵ Orsz. levéltár, Turul, X. k. 164. l.

⁶ Turul, XII. k. 153. l.

⁷ Színes másolat a Herald. Társ. birtokában. Turul, X. k. 160. l.

⁸ Siebmacher, 300. t.

ségéből. A kis pecséten feje stilizáltabb, a nagyon természetes; a szárnytollak a kis pecséten természetesebbek a farktollak pedig egyaránt mindkettőn természetesek.

A természetes kivitelű oroszlánok azonban heraldikai helyzetüket már csak azért is megtartják, mert másként nehéz lenne őket a pajzsban elhelyezni és a pajzsot nem töltenék be.

Ilyenek: 1503-ból a Spissich,¹ 1513-ból az Alpáry,² 1519-ből a Kanizsay,³ 1525-ből a Salzer,⁴ 1526-ból a Bursel⁵ czimerek oroszlánjai.

Természetes ábrázolásban fekvő helyzetben is előfordul 1519-ben a Pálóczy sirkő-czimerben.⁶

Az a körülmény, hogy természetes ábrázolásu oroszlán csak a XVI. században és csak armálisokban fordul elő, sokat leront az említett czimerek érdekességéből, mert nem a nemzeti szellem nyilvánul bennük, hanem az idegen, reneszánsz-korbeli festő megtagadhatatlan iránya.

Ép ezért nem tulajdonítható nagyobb fontosság a felhő ábrázolásának sem, mely növekvő és előtünő alakokkal kapcsolatban elég gyakori;

¹ Színes másolat a Heraldikai Társulat Nirtokában. Siebmacher Suppl. 77. t.

² Siebmacher Suppl. 75. t.

³ Nyáry, A heraldika vezérfonala, 130. l.

⁴ Országos levéltár.

⁵ U. ott.

⁶ Turul, VI. k. 26. l., Csoma-Csergheő, Alte Grabdenkmäler és Siebmacher, 349. l.

többnyire a pajzs jobb oldalán fordul elő, de pajzstalpul is szolgál (Barwy, Aszuvölgyi, Karcsay.)

Zsigmond korából nagyobb természetességre való törekvést csak a Vadkerti Vincze 1415-beli armalisában¹ látunk; a többiben, így 1417. Barwy,² 1434-ből a Dempse,³ Kistárkányi,⁴ Karcsay és Gencsy⁵ és 1437-ből az Aszuvölgyi⁶ családok armalisában a szokott kigyóvonalakkal találkozunk, bár azoknak merevsége enyhül a Kistárkányi armalis sisakdiszének felhőfoszlányaiban s a Karcsay czimer gomolyfelhője is némi természetességre való törekvést árul el.

A tulajdonképeni természetes ábrázolás azonban csak 1500-ban a Hernalt-Mestery armalissal⁷ kezdődik s egyre természetszerűbb jelleget nyer az 1511. Vátthyon⁸ és 1515. Füzy czimerben.⁹ A középkorban utolsó ábrázolása az 1526-ik Bosnyák czimerben fordult elő, a kornak meg-

¹ Turul, I. k. 82. l.

² Turul, XII. k. 119. l.; Siebmacher Suppl. 25. t.

³ Orsz. levéltár, 12593. Siebmacher Suppl. 25. t.

⁴ A sisakdiszen. Turul, XIII. k. 162. l.; Monumenta Hung. Her., II. k. 16. á.

⁵ Turul, XVI. k. 143. l.; Monumenta Hung. Her. II. k. 14. á.

⁶ Turul, III. k. 166. l.

⁷ Turul, V. k. 80. l. Eredetije a Nemzeti Muzeumban.

⁸ Országos levéltár 29089; Siebmacher Suppl. 90. l.

⁹ Szines másolat a Herald. Társ. levéltárában.; Siebmacher, 140. t.

felelően természetesen, bár nagyon szabálytalanul, mivel úgy a pajzs, mint a felhő színe kék.¹

A XVI. századbeli általános természetes iránynak ellene látszik mondani a nem régen közölt Érky czimer² felhője, azonban ennek eredetijéről ép a felhő ábrázolásánál pattogott le a festék, úgy hogy csak az alapvonalak látszanak, melyeket a másoló a kornak megfelelően nem javított ki. Világos, hogy ez alapvonalak nem lehetnek természetesek, de az arra nem jogosít fel, hogy az alapvonalakat határozottan kihuzva, az egész felhőt oly stilizált ábrázolással rekonstruáljuk, a milyenre alig van példa heraldikánkban.

¹ Siebmacher. 64. l. Színes másolat, gr. Károlyi oklevéltár. III. k. 158. l.

² Turul, 1902. évf. 90. l.

III. Természetes kompozíció természetes ábrázolásban.

Ez a két előbbi osztály tulajdonságait egyesíti magában: a szerkezetben és ábrázolásban nyilvánuló természetességet s hirdeti a magyar szellem győzelmét, feltárva különleges heraldikánk legjellemzőbb tulajdonságát.

Láttuk, hogy az élő heraldika korában már sokoldaluan nyilatkozott a természetes észjárás. Ezt az armalis-korban még nagyobb tulságba viszi az adományozás intenciója, mely az életre, jelenetre vonatkozó, vagy épen jelenetes, szimbolikus czimerek nagymérvű alkalmazásán kívül megbővíti heraldikánkat az ember működési körével.

Láttuk azt is, hogy czimeriróink még ott is természetesen festenek, a hol a kompozíció azt nem követelné meg, a miből lehet gondolni, hogy a természetes szerkezet még határozottabban természetes kivitel talált.

Mivel itt oly czimereket is fölemlitek, melyeket nem szoktak a természetes ábrázolásaik között emlegetni, hogy az illető czimereknél az ismétlést elkerüljem, egy pár szót szólok arról, hogy mit értek természetes ábrázolás alatt.

Régi dolog, hogy a festő általában nem a természetet festi, hanem azon hatást, melyet az lelkére gyakorol s ezért a kritikus nem ítélhet a természetesség szempontjából. Magától értetődik, hogy ha én épen a czimereknél a természetesség merev mértékét alkalmaznám s a Hefnertől megrótt «gänzliche Naturgetreueit»-ot és «ängste Copierung der Natur»-t keresném, három-négy negatív sornál alig lehetne többet írnom. A heraldika célja nem is lehet semmi esetben az, hogy kimutassa a czimerképekről, hogy mennyire közelitik meg a természetességet. A heraldikus, ha elfogadjuk a stilizálás szükségességét szabályul, csak azt kutathatja, hogy vétett-e a czimeríró e szabály ellen; nem esett-e abba a hibába, hogy lelkét, képzeletét nem tudta lekötni annyira a hagyományos gyakorlat, mint a természet?

Egy-két vonás elég arra, hogy a heraldikus kimondja ítéletét, a természetességre való törekvés eredményéről pedig számoljon be a festészet története, ha annyira megszorul, hogy a czimerminiaturákat is fel kell ölelnie.

E szempontból kiindulva ide sorozom azon cimereket is, melyek a szokott stilizált ábrázolástól eltérnek, ábrázolásukban természetességre való törekvést árulnak el.

Ez osztályba tulnyomó sok jelenetes, vagy jelenetre vonatkozó, közvetlen a természetből, életből meritett czimer tartozik, de ide kell so-

roznunk a regés szinezetüeket is, ha kimutatható, hogy a festő hitt a regében és így abban a meggyőződésben festett, hogy a természetből merített képet alkot.

Igy pld. csupán a magyar heraldikából kimutatható, hogy a középkorban általánosan hitték, hogy a darucsapatnak őre van, mely egyik lábában követ tart, míg a többi alszik, hogy azt elejtvén, ha elaludna, a zajra felébredjen.

A követ tartó daru magára a magyar heraldikában számtalanszor előfordul s heraldikusaink az éberség jelképének tartják. El is fogadható az a nézet, hogy szimbolizáló jellege van, bár előfordul a fenti rege egész természetes ábrázolása is a miskolczi Szabari czimerben,¹ melyben a követ tartó őrdaru két, orrukat szárnyuk alá dugva alvó daru között féllábon figyelve áll.

Itt már félreérthetetlenül beszél a czimer a zoológiai felfogásról s e czimerrel bizonyítható, hogy a czimerirők abban a meggyőződésben festették az őrdarvakat, hogy természeti képet, jelenetet festenek, úgy hogy a regés czimerek és régi zoológiai munkákba téves megfigyelés és hit alapján került állatképek között felfogás és ábrázolás dolgában alig van különbség. Ezért első armalisunkat, az 1405. Tétényi-félt,² melynek kivitele is kétségkívül naturalisztikus, e csoportba sorozom.

¹ Erd. Siebmacher, 211. t.

² Nyáry, A heraldika vezérfonala, 230. l.

Bizonyítékok hiánya miatt mellőzve a regés színezetű czimereket, a természetből meritett *állatképekkel* kell foglalkoznunk.

Az állatképek az állatoknak részint a *természet*-hez, részint *egymáshoz* való viszonyát tüntetik fel.

Az előbbieket természeti, jobban mondva tájkép-ként tünnek fel, majdnem kivétel nélkül kék pajzsban, melynek gyakori alkalmazását heraldikánkban csak a természetességre való törekvésből magyarázhatjuk.

Ide sorozhatjuk a Divéky¹ és rokon családok, meg az Elefánthiak 1461-től használt czimerét;² melyben természetes fa előtt ballagó medve van.

Hasonló felfogásu a Lázár czimer,³ mely fa előtt legelő természetes szarvast; 1452-ből az iváncsai Korossy,⁴ mely cserje előtt haladó és a Boda Timoth 1417. armalisa, mely rózsafa előtt természetes alapról felugró nyulat tünteti fel.

¹ Siebmacher, 107. t.

² Siebmacher Suppl. 29. l. Az ilyenmü czimereknél érdekes lenne megállapithatni a fa fáját. Ha lombos erdei fa, akkor a czimer nem egészen természetes, mert egy fa képviselné az erdőt, ha gyümölcsfa, melynek termését néha nem veti meg a medve, az egész czimer teljesen naturalis lenne.

³ Erd. Siebmacher, 39. t.

⁴ Véghelyi D. gyűjt. Előfordul u. ott 1454 VII/17. kelt oklevélen is. A korosi Korossy czimert újabb pecsétek alapján közli a Siebmacher Suppl. 54. l. Pajzskép: természetes fa előtt haladó természetes medve. A motivum-hasonlóság feltűnő.

Nagyon szép a Kállai (Vitéz) 1521. armalis cimerrajza: ¹ természetes alapon álló természetes medve a földről bogyót szed.

Kubinyi 1497. ² Természetes szikla tövében, melyen fenyőfa nő, természetes zerge pihen.

A többi ily nemű czimerekben is az állatok a nekik megfelelő természeti viszonyokkal kapcsolatban ábrázoltatnak, így az 1436. Vesterházy ³ czímerben zöld ágon álló természetes fajt és a Hunyadiakéban a holló áll természetes száraz ágon. ⁴

Érdekes a vadkacsa ábrázolása és természeti viszonyokkal való kapcsolása. Említettem, hogy a Darabos s ép úgy a Nádasdi Ungur czímerben csak a kompozicio természetes, legalább is a Siebmacher rajza után ítélve. Ugyanez természetesebb ruhában jelenik meg később, úgy hogy heraldikainak csak a pars pro toto vehető,

¹ Országos levéltár. Az eredeti armalisból a család-név kivakarva s helyébe újabb irással és fakóbb tintával a Vitéz név írva.

² Nyáiy, Heraldikája, XI. t. 87. ábra.; Siebmacher, 261. l.

³ Turul, XVII. k. 34. l.; Monumenta Hung. Herald. I. k. XVI. ábra.

⁴ Hunyadi János a bővített czimert használja 1454. (Véghelyi D. gyűjt. és a Kállay család levéltára), 1450-ben az ősi családi czimert (Pecsétmutató 37. ábra) Korvin János is azt használja 1498-ban: Száraz ágon hátranező t. holló, csőrében gyűrű. Kállay levéltár. Erd. Siebmacher, 134. l.

A KÁLLAI CZIMER 1521

2 nád-szállal jelezvén a nádast, így a Nádasdy¹ és gersei Pethő² czimer.

Az állatok egymáshoz való viszonyát feltűntető czimerek bizonyága szerint a magyar lelkét inkább a véres jelenetek ragadták meg, legalább is kevés oly czimerünk van, mely az állatok egymás iránti gyöngédségét, családi életét tünteti fel.

A már említett Várkonyi czimer a fészekrakó kis madarat, a többi között a Körtvélyessy 1459³ és Batthyány 1500⁴ a fiait fészkeben tápláló pelikánt, a Borcsányi (XVI. század elejéről)⁵ a szárnyára bocsátott fiához (?) szálló galambot tünteti fel.

A legtöbb állatkép táplálékszerzés közben mutatja be az állatokat. A Básthy-sas⁶ zsákmányra vágyik, az 1525. Dobokay czimer⁷ sasa elnyulva heverő kason áll, a Telegdieknek 1368-ban még hármas halmon álló sólyma pedig már 1490-ben kacsára csap le.⁸

¹ Siebmacher, 322. t. Erd. Siebmacher, 134. t.

² Siebmacher, 362. t.

³ Siebmacher, 257. t. A pelikánok ábrázolása annyira stereotip, hogy fölöslegesnek tartom felsorolásukat. A mohácsi vész előtti legtermészetesebb ábrázolásu az 1447. Pogány armalisban és legmesterkéltabb a Méreyben.

⁴ Turul, XII. k. 95. l.

⁵ Siebmacher, 60. t.

⁶ Színes másolat a Heraldikai Társaság birtokában.

⁷ Siebmacher Suppl. 27. t.

⁸ Siebmacher, 461. t.; Turul, VII. k. 34. l. és VIII. k. 63. l.; Mon. Hung. Herald. II. k. 25. l.

Ily naturalisztikus czimerbővülésre a magyar heraldikában van egy néhány eset. A bővülés rendszeren a fő czimeralak természetét mutatja. Így került a Nagymihályiak szarkáinak és a Hunyadiak hollójának csőrébe a gyürü.

Ezzel ellentétes bővülés eredménye talán a Somkerek-i Erdélyi család czimere, a csőrében kigyót tartó gólya. E czimert a család az 1415. adományozás előtt használta, a mint az armalis ezen szavaiból: «arma tua... concedimus» következtethetjük. Ha szabad feltennünk, hogy e naturalisztikus czimer bővülés eredménye és ha az ugyanazon nemzetségből származott családok czimerével való összehasonlítás s a hasonló alakból vonható következtetés megállhat, az ős, egyszerű czimeralak csak a kigyó lehetett, mert a kigyó az ugyanazon nemzetségből származott bethleni Bethlen család czimere.¹

Különben e hypothesis ellentétben van heraldikánk szellemével, mert ha gyakori is oly czimerbővülés, mely mellékalakok segítségével, vagy a természetből vett háttérrel az eredeti czimeralak tulajdonságát tünteti fel, tudtommal

¹ Turul, X. k. 105. l. A gróf Teleki-család oklevéltára, I. k. 406. l.; Monumenta Hung. Herald. I. k. 3. l. Az Erdélyi-család czimerére vonatkozólag e pályamunka benyújtása után a Turulnak 1902. évf. II. füzetében Csoma József hasonló eredményre jutott a fenténél sokkal bővebb és alaposabb fejtegetésében.

példátlan az ős czimeralaknak mellékalakká sülyesztése, sőt felfalatása.

Az említett birodalmi czimer kétségkívül jó benyomást tesz, bár tagadhatatlan a festő természetességre való törekvése. Erre mutat már a színek megválasztása is.

A pajzsalak kissé merev, de a sisakdiszen elveszíti merevségét¹ s helyzetével feltünteti azt a mohóságot, melylyel a gázlók zsákmányukat el szokták nyelni. Különben a pajzsban is a felemelt szárnyak elég természetesen ezt jelzik.

Teljesen azonos szerkezetű a mérai Pethő²

¹ A merevség a stilizált ábrázolásnak egyik igen jellemző tulajdonsága, de nem lehet mindig belőle stilizálásra következtetni. Heraldikánkban több eset van arra, hogy a sisakdisz a pajzsalakkal nem egyezik merevség tekintetében, ha különben megegyeznek is az alakok. Így a Hettyey, Vesterházy és Mileki czimerben a sisakdisz természetesebb és nem annyira merev, mint a pajzsalak; a Kossuth czimer lilioma, a hradnai Holy czimer kakasa pedig a sisakdiszen stilizáltabb, merevebb, mint a pajzsban. Ha a czimeriró mereven, stilizáltan akarna festeni, nem lehet arra eset, hogy vonásai meg-
enyhüljenek a természetes alakot adjanak; tehát a felsorolt esetekben a természetesebb alak a tudatos alkotás és a kevésbé természetesnek oka a festő technikai járatlansága, a mi miatt szándékának nem mindig engedelmeskedik ecsetje. Ezért ily czimeralakoknál a merevség ha említésre méltó is, de nem dicsérhető.

² Siebmacher, 362. t. Csoma, Abauj vármegye nemessége, VII. t.

(1432) és Félegyházy¹ (1449) czimer, bár a mint a másolatokból kivehető, ezek kevésbé naturalisztikus ábrázolásuak.

Ezekkel ellentétben az 1511. Vatthyon czimer² a lehető legtermészetesebb. A solymász kezére zsákmányával visszaszállt vadászsólyom annyira természetű, hogy beillenék a legmodernebb madártani kézikönyvbe.

Az emlősök osztályából a zsákmányszerző ragadozó gyakrabban fordul elő. Ezeknél a főalak a természetes ábrázolás mellett megtartja többnyire a csúcsives pajzs követelte helyzetét.

Igen gyakran fordul elő mint kedvelt alak a párducz és különösen a farkas. Így nyulat hurczoló párducz van 1415-ből a Hotvafőy³ és Hettyey⁴ czimerben. közülük az ábrázolás tekintetében a Hettyey-félében szembetünőbb a természetességre való törekvés.

A fenti évből a Reszegey czimerben⁵ a farkas csontot, a Zaverszkyben⁶ gyermeket, 1467-ből a Gosztonyiban,⁷ az 1498. abramoviczi Pálffy-ban,⁸

¹ Biharmegye és Nagyvárad monographiája, 599. l.

² Orsz. levéltár. B. O. 29089.

³ Turul, II. k. 58. l.; Horvát Siebmacher, 49. t.

⁴ Turul, 1897. évf. 186. l. Monumenta Hung. Herald. II. k. 2 l.

⁵ Siebmacher, 388. t.

⁶ Horvát Siebmacher, 150. t.

⁷ Siebmacher Suppl. 36. t.

⁸ Horvát Siebmacher, 100. t.

1457. Szilágyiban,¹ 1505. Csicseriben² és az 1507. Lesták czimerben³ bárányt, végül 1524-ben a Tomory czimerben⁴ libát hurczolva fordul elő.

Heraldikai helyzetéből veszt némileg a Reszegeyben és Tomoryban, teljesen elvesziti a Zaverszkyben.

Még heraldikátlanabb úgy compositiója, mint kivitele miatt a devecseri Choron András 1523-ban nyert czimere:⁵ fekvő term. szarvas hátán farkas, mely nyakába harap; ép úgy a Werbőczy czimer: term. alapon fekvő szarvasra lecsapott griff.⁶

Sok czimerünk az állatokat az *emberhez* való viszonyukban tünteti fel, rendszerint vadász-jelenet keretében.

Kisebb részük a jelenetnek csak egy részét, jobbára eredményét tünteti fel s képzeletünkre bizza a kiegészítést. Ilyenek: 1417-ből (átirat 1449.) a Békássyak⁷ ugró helyzetben ábrázolt

¹ Erdélyi Siebmacher, 168. t.

² Siebmacher, 68. t.; Suppl. 22. l.; Turul, X. k. 162. l.

³ Horvát Siebmacher, 73. t.

⁴ Siebmacher, 466. t.; Erd. Siebmacher, 177. t.

⁵ Az armalistról vett színes másolat a Herald. Társ. levéltárában. A Siebmacher pecsétek alapján rosszul blazonálja.

⁶ 1526. Véghelyi D. gyűjt. E czímer akkori szemüvegen át nézve természetes, mert a griff létezésében hittek s tárgyalták tudományos munkákban is.

⁷ Turul, XVI. k. 39. l.; Monumenta Hung. Herald. II. k. 3. l.

menekülő szarvasa; hasonló jelenetté alakul a Bakóczok 1459-ben még czölöpirányban növekvő, mereven stilizált szarvasa ¹ (csak színe természetszerű) az 1486. armalisban, ² melyen a természetes szarvas oly helyzetű, mintha át akarná ugrani a kereket.

Még nagyobb átváltozáson ment át a Berzeviczy cz. és a zsegrai Pócs-család ³ szarvasfeje, mely már a XIV. században balra haladó, 1423-ban pedig menekülő természetes szarvassá lesz.

Természetesebb alakot ölt a Vayak szarvasa is, melynek az 1418. armalison ⁴ jelenetes volta mellett csak színe természetszerű, az 1507-ben már meglepően természetes, sőt természethű. ⁵

Ugyanez mondható a Tamásfalvy-család 1415. armalisáról, melyen a pajzsalak: agancsán elszakított hálóval menekülő szarvas. E czimeralak önmagában is egész vadászcímert; megismertet a hálóval való vadászattal. ⁶

¹ Turul, VII. k. 105. l.; Monumenta Hung. Herald. I. k. 19. l.

² Turul, VII. k. 107. l.; Monumenta Hung. Herald. I. k. 24. l.

³ Siebmacher, 507. t.

⁴ Turul, XVIII. k. 50. l. Monumenta Hung. Herald. I. k. 8. l.

⁵ Színes másolat a Herald. Társ. levéltárában. Turul, V. k. 79. l.

⁶ Nyáry, A heraldika vezérfonala, 108. l. Siebmacher, 455. l. Az Erdélyi Siebmacher (237. t.) azt állítja, hogy ez a Tekule nemzetség czimere, mely nemzetségből a

Szintén vadászcselt tüntet fel az 1418. Hasági Farkas-család czimere,¹ melynek pajzsalakja: nyiltól talált, vesszőfonadékból növekvő természetes farkas.

A vadászattal való összefüggést a nyíl mutatja, a vesszőfonadék valami cseleszköz a verem fölött.

Gyerőffy, Kemény, Kabos, Mikola, Vitéz stb. családok eredtek volna.

Egy tekintet a czimerre elárulja ez állítás tarthatatlanságát. A nemzetségi czimer általában egyszerű, nem jelenetes, nem komplikált, felvett és nem adományozott.

Az adomány nem is nemzetségnek, hanem Tamásfalvy Györgynek és testvéreinek, tehát a Tamásfalvy-családnak szól. Nem is szólhat nemzetségnek, mert a Tekele nemzetség a XIV. században már szétszóródott.

Az említett rokon-családok czimere egyszerűbb, így a Mikola, Kemény, Kabos, Radó családoké *növekvő szarvas*; de legegyszerűbb s igazán nemzetségi czimer jellegű a Gyerőffy-czimer, melyet az Erdélyi Siebmacher (102. t.) 1455. pecsét alapján közöl: pajzsfölből szétágazva lenyuló szarvas-agancs szárai között kereszt. Valószínű, hogy a Gyerőffy-család tartotta meg a nemzetségi czimert legtöbb ideig, a többiek bővítették.

A Kemény-család czimere tovább is bővült, mint a Siebmacher ismeri. A b. Kemény Domokos úr birtokában Malomfalván levő 1763. évi compositionalis levélen a Kemény-család három tagja a következő czimert használja: Balra felszőkő szarvas, szájánál hold sarlótól kísérve. Sisakdisz: Holdtól és csillagtól kísért koronából növekvő szarvas. Tehát olyanféle átalakulás, mint a milyent a Pócsok czimerénél láttunk.

¹ Turul, XIV. k. 92. l. Monumenta Hung. Herald. II. k. 5. l.

A farkas lábaival rózsákat tart, melynek valami symbolikus jelentése van, melyhez hasonló s kétségtelenül hiteles példát később látunk.

A rózsát tartó farkas természetes kivitelben előfordul az 1521. Révay czimerben,¹ a nyiltól talált medve a nádasdi Ercsiben.²

A 3 utóbbi czimerben nem természetes a czölöpirányban növekvő helyzet, ha csak az illető állatot nem abban a pillanatban akarják feltüntetni, melyben nyiltól találva felágaskodik, mely törekvés valószínűleg konstatálható a lóra nézve az 1515. Konzky czimerben.³

Az itt felsorolt czimereken kívül még sok olyan czimerünk van, melyek elárulják, hogy megalkotásuknál nem a praktikus cél — hogy ismertető jelül szolgáljanak — szerepelt s azért nem elégedtek meg az élettelen vagy jelentés nélküli alakkal, mely a sokféle lehetséges helyzet miatt önmagában is megkülönböztető erejű, hanem több alakot kapcsolnak össze, igyekeznek tulajdonságaikat is feltüntetni.

E mellett a kivitel is általában annyira természetesül, hogy arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a czimeralakok stilizálása nem lehetett szabály nálunk. Különben hogyan lehetne

¹ Siebmacher, 388. t. Az armalis szövegét közli Palma : *Heraldicæ R. H. Specimen* 110. l.

² Múzeumi levéltár.

³ Horvát Siebmacher, 65. l.

érteni azt, hogy még akkor is természetesen kezdik festeni az oroszlánt és sast, mikor arra a szerkezetben okot nem találunk, pedig ezeknek van a legáltalánosabban elfogadott szigorú stereotip helyzete és stilizált ábrázolása. Ugy látszik, hogy a mint a román-korban nem csak a czimerekben, hanem általában sem tudtak, nem akartak természetesen festeni, ép úgy czimeriróink nagy része már Zsigmond korától kezdve nem akar, nem tud a hagyományos ábrázolásnál maradni, stilizálni; hanem fest úgy, a mint más képeknél megszokta s gyakorlottsága, tehetsége engedi.

A mi kanczelláriánk az armálisok bizonyossága szerint nem is követelt stilizálást; hiszen hány armálisunkban fordul elő a *suis propriis coloribus*, hány dicséri a festő ügyes kezét, a kivitel szépségét, még pedig nem heraldikai szempontból!?

Hogy a heraldika, a középkori szellemnek és életnek gyermeke, a szellemnek, életnek változásával átalakul, azon nem lehet csodálkozni, hisz ebben lelhető magyarázata a specialis heraldikák kialakulásának is. Azon sem lehet segíteni a szigorú szabályok hangoztatásával, hogy heraldikánk annyira rosszul fejlődött, hogy nagy heraldikusunk, Csergheő ismételt kijelentése szerint alig van czimerünk, mely a modern heraldika szabályainak megfelelne.

Kicsinységem a nagyérdemű férfiú tekintélye előtt meghajol, de még sem állhatom meg

hogy én, ki a praktikus heraldikát a magyar czimereknek sokszor kiméletlen kritikájából tanulgatám, fel ne vessem azt a kérdést, hogy ha a *modern* heraldika szabályait czimerekből vonták le, vajjon a *magyar* heraldika szabályait nem lehetne-e magyar czimerekből levonni? Ha a nyugati heraldikai felfogás és szokásos ábrázolás megtört régen a magyar szellemen, ugyanaz a magyar szellem nem tudná-e napjainkban a modern heraldika szigorú szabályait lazítani s a hol lehet, azoknak tiszteletben tartása mellett a magyar czimerek jó részének otthont teremteni.

Hiszen bizonyos, hogy nem volt ok mindig (innen a sok variáns), de nem is lehetett (az adományozás szándéka) a divatot követnünk. Az is bizonyos, hogy a czimer praktikus alkalmazása sem volt valami kiterjedt a mit a czimerkép egyszerűsége és stilizáltsága okául szoktak feltüntetni, különösen nem középkori heraldikánk feltűnő hanyatlása korában, czimereink tanúsága szerint. Így pld. a Dobay, Deésházy és Radák czimer magyar vitéze nincs vasba öltözve. Már pedig mindennek helyességét, jóságát alkalmazhatósága, céltudatossága adja meg. Nálunk a czimernek egyetlen komoly alkalmazása maradt a pecséteken; tehát az armalison levő czimer helyességének mértéke az lehetne, hogy vissza lehet-e adni kisebb gyűrűs pecséteken is a czimerképet a nélkül, hogy valami lényeges elmaradna belőle?

Természetes, hogy a viszonyokból kiindulva itt is tekintetbe kell vennünk, hogy a czimerírás és pecsétvésés mestersége nem volt mindig egyformán fejlett nálunk. Az utóbbi el-elkéssett egy korszakkal, így pld. Zsigmond korában még az ó-góth stilus divik pecséteinken, mikor a festészet terén a késői góth-izlés végnapjai közelednek.

Mivel azt nem vehetjük tekintetbe, hogy néha kontár vándor legényekkel is vésethettek pecsétet, azt lehet mondani, hogy az eddig tárgyalt czimerek nagy részét — ha nem is egész hüen — a pecsétvésés elmaradottsága mellett is vissza lehetett s vissza is tudták adni.

Nem lehetett azonban az állatok egyes tulajdonságait, így a mohóságot (Révay), vérszomjat (Básthy), félénkséget (Kánthor) oly kis területen szilárd anyagba vésní, a mit a festőtől az armalis megkövetel néha, de ennek elveszése korántsem oly nagy baj, mint a színjelzés hiánya középkori czimeres pecséteinken.

Helytelen a bonyolódott, jelenetes czimer, mert a legjobb pecséten, sőt kisebb rajzban sem lehet jól látni, meghatározni a kisebb mellékalakokat (így az említett devecseri Choron, Vathyon stb.) úgy, hogy leírásuknál a kérdőjelt nem nélkülözhetjük.

Helytelen az *ember* működési körének bevonása a czimerekbe úgy az említett praktikus mérték, mint az esztetika szempontjából, mert hozzá vagyunk szokva, hogy az emberben minden hely-

zetében magasabb működésü szellemének jeleit, egyéniséget keressünk különösen az arczvonásokon. Vagy megtaláljuk s akkor — pecséten sem lévén visszaadható — a kép nem czimer, vagy nem találjuk s akkor — bár heraldikailag jó lehet a czimer — nem elégít ki; mert igazán semmitmondók, különösen pecséten, pld. a növekvő emberalakok, melyeken, mivel sem a ruha, sem az arcz nem látszik jól, kutató szemünk, elménk semmit sem talál.

Lehet ugyan középutat is találni, melyet azonban a magyar heraldikának csak egy-két terméke talált meg — úgy látszik idegen, német hatásra — ha a czimer az egyén valamelyik tulajdonságát a legszembetűnőbb, a legkiválóbb szervezeti nyilvánulásában tünteti fel; így az ájtatosságot összetett kezekben, olvasó tartásban (Herencsényi), az óriási erőt fakitépésben (Görgey, Sváby).

A legtöbb emberábrázolásu czimerünknek azonban már a compositiója is hibás és erre czimeríróink rádupláznak a jellemzetességre, sőt egyénítésre való törekvéssel még ott is, a hol nem várnók. Így a Gellejek¹ nyilazó kentaurjának arcza jellemzetes, szép férfi arcz, melynek kifejezése mythikus természetének megfelel. Szintén jellemzetes a Mohorai Vid 1418. armalisán² lévő török fej.

¹ Színes másolat a Heraldikai Társaság levéltárában.

² Turul, III. k. 2. l.

Mivel alig tehető fel, hogy egyént ábrázoljon, valószínű, hogy a czimeriró a nemzeti sajtáságot akarta az arczon is — a kendő kötésén kívül — feltüntetni; tehát *typust* festett, akárcsak a mellétei Barócz czimerben (1415) a német heraldikában is előforduló szerecsen fejen.

Vannak sokan, a kik egyes alakok jellemzetes arczából kiindulva, több czimerünket arczképesnek mondják, sőt azt is állítják, hogy a czimerszerzőnek *ülni* kellett a festő előtt.

Az ily állítás, mivel csak a jellemzetesség támogatja, tulzás, mert mindenik férfit ábrázoló czimerünkben van valami jellemzetesség s ezért e hitet csak az armalis szövege tenné jogosulttá. Azonban armalisainkban nem találván semmit, a mi a fenti állítást igazolná s nem állva rendelkezésünkre semmiféle eszköz, melylyel kétségtelenül kimutathatnók, hogy a czimerszerzőnek «ülni» kellett s így arczképes czimereink is vannak,¹ igazolhatóbb kérdés megfejtését tűzöm ki itt feladatombul, hogy t. i. *typust*, vagy *individuumot* festettek-e czimeriróink?

Az igazságra úgy juthatnánk el legkönnyebben, ha ismernők egy ugyanazon festőnek több férfיאbrázolásu czimerét. Ha mindig a magyar *typust* festette, bizonyos, hogy az alakok között

¹ Csergheő G., *Arczképirás a magyar heraldikában* című értekezésében a Malonyay Balogh és Szigethy czimert tartja arczképesnek.

volna több közös vonás a legellentétebb helyzetek ellenére is. Azonban czimeriróink ismerete nélkül ez uton nem haladhatunk s így nem marad más út, mint az összes magyar férfiábrázolású czimerek összehasonlítása.

Olyan czimert, a melynek főalakja férfit ábrázol, mohácsi vész előtti armálisainkban tizenkettőt ismerek, részint hű másolatban, részint eredetiben s így csak ezeket vettem fel következtetési alapul.

E czimerek alakjai között előfordul az ifjú (Disznósi, Dobay), a férfi (Radák, Szigethy, Dombay, Kánthor, Krasznai-Pándy, Csontos, Bereksoói, Both) és az agg (Kistárkányi). Ezek között majd mindeniknek ¹ arcza magán viseli életkora jellegét, aztán van közöttük hosszú fej, kerek fej; szőke, barna; bajusz-, haj- és szakállviseletük alig egyezik, ruhájuk is helyzet szerint és egyénenként változik, úgy hogy e czimerek közül kettő sem árul el egy festőre valló tipikus vonásokat, pedig blzonyos, hogy a 12 czimert nem

¹ Nem lehet itt tekintetbe venni a Szlopnay és Both czimert, melyeknél az arcz nem vehető ki.

A Bárczay czimert nem vettem föl következtetési alapul, mert semmiféle jel nem mutat arra, hogy magyart ábrázol. Ruhája semmiesetre sem magyar, a mit már az is elárul, hogy a ruhát nem tartva elég beszédesnek, a festő vadász voltát a szarvasagancscsal is jelzi. Hasonló észjárás mutatkozik a Dobay (Siebmacher, Suppl. 26.) és a Roskoványi czimerben (Siebmacher 393. l.)

festhette 12 czimeriró, mivel pl. 1432—1448-ig három, 1506—1518-ig, tehát 12 év alatt öt készült az említett czimerek közül.

Bizonyos az is, hogy az említett czimerek részint eseményekkel függenek össze, részint történetek reprodukciói, a mi még valószínűbbé teszi azt, hogy nem tipust festettek czimeriróink, hanem egyénitettek, még oly alakoknál is, melyeknél az első tekintetre nem is tűnik fel.

Igy pl. a Disznóssy czimer alakja sokkal gyermekiesebbnek látszik, semhogy egyéni lehetne, mégis jellemzetes, mondhatni egyéni vonása épen az ifjúság; mert ha csak az lett volna a festő feladata, hogy fessen egy véres kardú magyar vitézt, bizonyosan nem így festette volna.

Azonban sem a jellemzetességből, sem az egyénítésből nem következik, hogy a czimerfestő arczképiróvá lett, bár a magyar heraldikában ez sem példátlan.

Beszélik ugyanis, hogy Mária királynő 1386-ban megengedte Forgách Balázsnak, hogy az ő arczképét viselje czimerül. Zsigmond Miszkolcznak saját arczképét adományozta, Ulászló pedig a saját és gyermekei arczképével ékesítette a Gersei Pethő czimert.

Az egyénítés, mely a haj-, szakáll- és bajuszviseletben s a ruházatban nyilvánul megállapítható bizonyossággal, szintén a magyar szellemből következik.

A magyar, mint harczkedvelő nép, szereti a dicsőséget s a dicsekedést is; szereti, ha czimere mondja el barátoknak, ellenségnek, — a mit a homerosi hős csatában is szóval tesz meg — ösapái, vagy saját hőstettét, dicsőségét.

Valóban e nemű czimereink beszélnek, elmondják bővebben, részletesebben néha szabatosabban az érdeemes cselekedetet, mint az armálisoknak gyakran szűkszavu, formulákba tört szövege, mely többnyire csak általánosságban beszél érdemeikről.

Egyrésztük — az egyszerűbbek — értesítenek, hogy a czimerszerző mivel szerzett érdemet, a komplikáltabbak az érdeemes cselekedet bemutatásával azt is tudtunkra adják, hogy mi módon.

Az előbbieken határozottan, *természetes szimbolizmus* nyilvánul, melyet már említettem. Annyi czimerünket sorozhatnók ide, hogy a ki egészen modern alapon vizsgálja is czimereinket, kénytelen elismerni létezését, már az élő heraldika korában. Erre inti a sok kardot, nyilat, buzogányt, keresztet, buzakalászt fogó kéz, követ tartó daru, fiait vérével tápláló pelikán, mestersegre, foglalkozásra vonatkozó czimereink szép száma (Eresztvényi, Daby, Holy, Zemlényi, Hernált-Mestery, Vathyoni, Kőszegi, Bárczay stb.) és nem egy armálisunk szövege, melyek az elvontabb jelképeknek adják magyarázatát.

Bár vannak, a kik előre kétségbe vonják azt,

hogy a szimbolizmus kérdését meg lehetne oldani,¹ szükségesnek tartom egybevetni, a mit e kérdésre vonatkozólag találhattam.

A szimbolizmusnak legelső nyoma tudtommal az 1418. Chapy-armálisban van, mely bőven elmondja a czimerszerző vitézségét, szemének megsebesülését, a melyért szemén nyiltól talált oroszlánt kap czimerül.

Mig ez armálisnál csak a czimerszerző érdemeinek leírásából tudjuk, hogy jelképes czimerrel van dolgunk, a következő armálisok már a czimernek, mint jelképnek magyarázatát adják, illetve megismertetnek azzal, hogy mi összefüggés van a czimer és a czimerszerző között.

A Kölkediek 1429. czimerujító birodalmi armálisának² szimbolizálása tulajdonkép a jövőre vonatkozó jó kivánság. A czimer³ jelképileg azt jelenti, hogy «a mit a vitézség és alázatosság karmaival megragadtok, tartsátok meg ál-

¹ Bárczay, A heraldika kézikönyvében (305. l.) azért kételkedik ebben, mert «krónikásaink nem nyújtanak a magyar szimbolikára anyagot, a külföldiek meg nem illenek a mi fölfogásunkhoz. Egyedüli források azon czimerlevelek, a melyekben a czimeralak meg van magyarázva, de mit ér, ha a magyarázatok egymásnak ellentmondanak.»

² Turul XIV. k. 37.

³ Sárgával és feketével osztott pajzsban nyillal állott fekete-sárga sasláb. Sisakdisz : Sárga-fekete zárt saszárny.

landóan és ha a kisértet vagy balsors nyila talál, valami számításotokban csalatkoztok, ne esetek kétségbe, hanem inkább a sárga pajzsmező erejéből, a szeretet szilárdságától erőt nyerve, a sisakdiszül szolgáló sárga és fekete színű szárnyakon magasabb vágyak felé szállva kitűnő érényeitek emeljenek.»

A mivel csak bővült 1453-ban a Hunyadi czimer, minden Hunyadi János érdemeinek jelképe.¹ Az armális nagy tért szentel a czimer magyarázatának, mert nagyok a czimerszerző érdemei, a melyek közül különösebben hármát emel ki:

1. Mint kormányzó az ország és király jogait őszinte becsületességgel védte, a mi fehér szinnel jeleztetik (pajzsmező).

2. Vitéz harcokban való vérontása, oroszláni bátorsága miatt harcoló véres oroszlánhoz méltán hasonlitható (vörös oroszlán).

3. A korona javait saját fáradságával a támadók ellen megvédelmezte s alázatos készséggel felajánlva a királynak, őt szerencsésen behozta azok kormányzására. Ez érdemét a korona jelzi (melyet, mintha felajánlana, tart az oroszlán).

Az 1498. Mernyey-armálisban kettős szimbolizmus van; a megnevesített nezdei Mernyey Ambrus papagályt, a «*legnemesebb* (!) madarat» nyeri czimerül. A papagály nemes tulajdonságát,

¹ Nyáry: A heraldika vezérfonala 120. l.

Erzsek B.

A NEZDEI MERNYEY CZIMER 1498.

a beszélőképeességet a csőrében tartott szalag jelzi, melyre *Ave* van írva háromszor.

1514-ből a radoványi Keczer-család armálisában a következő érdekes jelkép-magyarázat fordul elő:

Scutum bicolore in infima parte cœlestini, in superiore rubri coloris, cuius quidem scuti campus inferior ceruleus cor habet, sagitta transfixum, ad denotandum videlicet manifestandumque, quod ad instar illius cordis telo transfixi tu quoque ad fidelitatem eorum principum, quibus addictus fuisti et obsequia præstitisti semper; cor tuum fidelitatis fervore quodam modo saucium et traiectum gessisti.

A Révayak 1521. évi czimerujító armálisa a farkasnak és rózsának adja jelentését. Mivel a szöveg csupán egy ma már ritka könyvben¹ található, idevonatkozó részét kiírom:

Scutum — coelestini coloris, in cuius basi, seu una parte corona iacet gemmis nitentibus et aliis idgenus ornamentis exornata, in cuius, medio lupi effigies emergit, estque ex insignibus præfati Stephani de Bathor, palatini nostri domini alterius vestrum decerpta et longis obsequiis apud eum emerita, idque designans vos maioresque vestros perinde semper fuisse gloriæ avidos ac sitibundos, sicut lupum, animal voracissimum, cibi esse appetentissimum ac insaturabilem nemo ignorat. Qui quidem lupus prioribus pedibus, quos in sublime protendit, ramum rosarum comprehensum tenet tres rosas, unam candidi, duas purpurei coloris gestantem, neque id tamen *sine ratione*; rosæ enim geminae, quæ rubent, fratres tuos designant, qui purpureo sanguine sæpenumero pro patria fuso immortalem sibi gloriam peperere; rosa vero, quæ

¹ Palma, Heraldicæ regni Hungariæ specimen 110. l.

candido nitet colore, quid aliud, quam te, cœlibem adhuc vita insignem et manus nullo adhuc sanguine inquinatas habentem, significat.

A Dessewffyek 1525. évi armálisa¹ a buzogányt tartó karnak adja magyarázatát. A czimernyerők ezt azért kapják, mert egy elődjük a tatárok elleni harcban elvesztette jobb kezét, már halálos sebeket is kapott s mégis az ország zászlaját épen hozta vissza az öldöklő harczból.

Legutolsó szimbolizáló középkori armálisunk, a még kiadatlan Bursel-féle 1526-ból.²

Az armális ide vonatkozó szavai :

Leone equidem te donavimus eo, quod in re militari et fortitudine et generositate semper usus fuisti. Liliï flores cum honorem, tum benignitatem, ob quam omnibus gratus es, aperte demonstrant.

Ha most összehasonlítjuk az előbbi adatokat, csodálkozni fogunk azon, hogy Bárczay minek alapján állithatta azt, hogy armálisaink jelmagyarázatai ellentmondók. Hiszen a mély jelképek többször előfordulnak, azoknál a magyarázat

¹ U. o. és Turul XIV. k. 15. l. Ugyanily szimbolizmus van a Dózsa czimerben. Mivel Dózsa György Ali pánczélos karját egy csapással levágta, egyéb kitüntetések mellett: *insuper ut in scuto et gentiliciis familiæ insigniis manum cum acinace præcisam cruoreque madentem signa et memoriam virtutis fortitudinisque suæ gestaret, consecutus est.* Istvánffy: *Regni Hungariæ historia*, 1724. kiad. 41. l.

² Eredetije a bécsi udvari kamarai levéltárban. Szines másolata a M. Heraldikai és Genealogiai Társulat levéltárában

mindenütt megegyezik; legfeljebb csak a színkülönbsége módosít rajta valamit.

Az oroszlán háromszor fordul elő s mindháromszor a vitézség, az «oroszláni bátorság» megszemélyesítője. Az idő nagy távolságát (1418—1526) meggondolva, bátran elfogadhatjuk, hogy általában az oroszlánt a vitézség jelképének tekintették s hogy e vélemény nem változott később sem, azt Hoffmann Pál gróf Esterházy Pál felett tartott beszédének¹ következő állításával bizonyíthatom: «Nem csak az oroszlán egyedül czimere az erőseknek.»

E negatív mondatban pozitíve benne van, hogy az oroszlán a vitézségnek, mely az erőt feltételezi, jelképe. Annak is tekintik mostanig, mert az oroszlán képzelete az erőét, a vitézségét szükségképen felidézi.

Ha a többi armálist nézzük, akkor sem találunk ellenmondást, de sajnós, egyezést sem, mert mások a szimbolumok, úgy hogy hasonló czimeralakokra következtetést nem merünk vonni, bárha a szimbolizmus általános elterjedtsége² némileg feljogosítana erre.

¹ Bécs. 1653. 5. l.

² Ezt bizonyítja, hogy a czimernek nyelvünkben «symbolum» jelentése is van már a középkorban, pl. az Erdycodexben: Leez dicchoesseghnek coronaja es az erek orzágna cymoere. (Nyelvelmléktár V. k. 38. l.) Komjáthy: Szent Pál levelei (58. l.). Jegyet vivtte az kwrnywel metelysnek, az hit igasságának cymeryth.

A helyett, hogy e sikamlós utra lépnenk, tekintsünk el a magyarázatokban rejlő specialitásoktól s legott szemünkbe tűnik egy közös vonás, melyet a czimer-szimbolika alapjául kell elfogadnunk, ha a heraldika tudományos jellegét e tekintetben meg akarjuk őrizni. A mint az oroszlánál láttuk, úgy a többi czimeralaknak is, mint jelképnek, legszembetünőbb, legjellemzőbb tulajdonsága a szimbolizáló erejű.

Hogy időrenben haladjunk, nem tartjuk-e ma egész természetesnek, hogy a pompázó tollazatu, az emberhez beszélőképesége által hasonló papagályt a legnemesebb madárnak tartották s a nemesség szimbolizálására használták?

Vagy a Keczer czimerben lévő szívnek adhatott-e középkori ember más jelentést, mint az odaadó hűségét, a szeretetét?

A Kölkedi armális a saslábnak azt a magyarázatot adja, hogy a mit a czimerszerzők a vitézség és alázatosság karmaival megragadnak, állandóan tartásuk meg; tehát — eltekintve a speciális körülményektől, — jelentése a szerzemények megtartása, a minthogy nincs is jellemzőbb tulajdonsága a saslábnak annál, hogy a mit karmaival megragad, azt könnyen nem engedi el.

Ugyanez armálisban a szárny a magas vágyak felé való *emelkedést* szimbolizálja. Itt is a legjellemzőbb tulajdonság van megragadva, mely a szárny czéljában — hogy t. i. a repülés eszköze — rejlik.

A Révay armális szerint «mindenki tudja, hogy a farkas a legfalánkabb, a legtelhetetlenebb állat» s azért méltán jelölhet minden kiélégíthetetlen vágyat, adott esetünkben dicszomjat.

A virágokkal és szinekkel való szimbolizálás eseteiben sem találjuk meg a Bárczay által hangoztatott ellenmondást, sőt adataink támogatják egymást. Mivel — legalább adott eseteinkben — a virágok szimbolizáló jellegüket színüktől nyerik, foglalkozzunk első sorban a szinekkel.

Előfordul a Kölkedi-armálisban a sárgaszin, mint a szeretetnek szimboluma. Erre nézve se ellentmondó, se erősítő adatunk nincs.¹

A fehérszin a mocsoktalanság, az ártatlanság jelképe, mely a Hunyadi armálisnál a jellemre, a Révayakéban a czimerszerző nőtlenségére és vérrel be nem szennyezett kezére vonatkozik. Fehér színénél fogva jelöli a lilium a tisztességet, jóságot a Bursel czimerben.

A vörösszin kiontott vért jelent a Hunyadi armálisban s ugyanazt a *vörös* rózsa a Révayban.²

¹ Itt szerepel a feketeszín is, de jelentése nincs adva. Tekintve azt, hogy az armális mindent megmagyaráz, csak ezt nem, feltehetjük, hogy a fekete a szárny természetes színe.

² Tudtommal más színek jelentése nem fordul elő armálisainkban a mohácsi vész előtt. Később e tekintetben is nagyobb lett az elfajulás. Azt hiszem, nem lesz érdektelen a színeknek jelentéséről közölni itt egy össze-

Mig az eddig tárgyalt esetekben hasonlaton alapuló szimbolizmus van, arra is van két irott adatunk, hogy a jelölt dolog és a jelkép között tárgyi, anyagi összefüggés van. Ily esetekben a szimbolum rendszeren foglalkozásra, eseményre vonatkozik s annak vagy eszköze, vagy eredménye. Ilyen a Dessewffyék buzogányt tartó karja és a Hunyadi armálisban a korona, mely-

állítás a XVII. század végéről. Ekkor írta össze Váradi Szabó György *Medicusi és borbélyi mesterségét* (eredetije a sz. udvarhelyi ev. ref. collegium Kis-könyvtárában) javarészből Thököly Imre borbélyának jegyzeteiből. E munkájába, hogy hogy nem, belekerült az alábbi rész is:

Az külömb-külobb színeknek magyarázatja, hogy mit példáznak renddel.

Királyszin = méltóság.	Egszin = józan elmét.
Ezüstszin = uraság.	Meggyszin = szívfélelmet.
Pirosszin = szerelem.	Hajszin = haragot.
Fejérszin = szüzesség.	Szürkeszin = gorombát.
Pázsitszin = reménység.	Hamuszin = ostobát.
Testszin = gyötrelmet.	Sárgaszin = bolondot.
Tengerszin = habozót.	Barackvirágszin = együgyüt.
Lángszin = tétovázót.	Vijolaszin = mord kedvet.
Zöldszin = kegyelmet.	Kékszin = kétséget.
Galambszin = értelmet.	A gyászfeketeszin = életünk-
Rózsaszin = engedelmet.	nek estin halálra emlékeztet.
Véresszin = haragot.	

Mikor szívárvány vagyon, nézd meg jól, melyik színt látsz többet benne, ahhoz képest tanulj belőle jó atyámfia a Krisztusban. Én váradi Szabó György.

Mosolyra késztető a jámbor összeállítás, de nem árt azt is tudni, hogy milyen szemmel nézhették régen a czimert.

ben kettős jelentés egyesül: egyfelől jelzi az országot, másfelől Hunyadi János vitézségének és becsületességének eredményét, az ország (a korona javai és jogai) biztosítását s az uralomnak felajánlását, azaz a specziális esettől eltekintve a korona iránti alattvalói kötelesség teljesítését.

Több irott adatunk nincs az ilyenmü jelképiségről, de még az is csodálatra méltó, hogy e kettővel találkozunk,¹ mert amig egészen természetes, hogy a hasonlaton alapuló szimbolumokat, mivel alkotásukhoz, megértésükhöz elvonás, okoskodás szükséges, megmagyarázza az armális; addig az utóbbi banális szimbolumok, a milyen önkényt ajánlkoznak, ép oly könnyen felfoghatók, megérthetők, mint az igen primitív, természetes gondolkozás szüleményei.

A kétféle szimbolizmusnak már létrejövési módja is megmutatja, hogy milyen álláspontot kell elfoglalnunk vele szemben.

Az előbbi elvont jelképiségről csak oly alakokkal kapcsolatban beszélhetünk, a melyeknek jelentését több hiteles irott adat erősíti meg (oroszlán, fehérszin, vörösszin) és ily alakoknál is csak akkor, ha nem lehet gyanunk,

¹ Aligha ok nélküliek e magyarázatok. A Hunyadi armális mindennek okát adja, a mivel az ősi czimer bővült, így a koronának is. Nem lehetetlen, hogy a Dessewffyék buzogánytartó karát a regés tatárjárású hős emlékére való tekintettel kellett megokolni.

illetve adatunk arra, hogy a czimer megalkotásánál nem a szimbolizmus játszotta a főszerepet (pl. beszélő czimer), de még ilyenkor is nagyon óvatosan, mert oly nagy az idő- és gondolkozásbeli különbség, hogy magunkat a középkor gondolat világába beleélni s adatok hiányában mindazt, a mi a czimeradományozásnál közrejátszott, ismerni nem vagyunk képesek. Ez, és nem a magyarázatok ellentmondása az oka, hogy csinján kell bánni a szimbolizmussal, ha tudományosan akarunk beszélni, mert pl. ha a Révay armális magyarázatát ráolvasom a hassági Farkas czimer vörös rózsájára, talán nem mond ellent senki; de ha azt találnám mondani, hogy a muronyi Veér András czimerében az a különös helyzetű kis pajzs szép fehér rózsájával a czimerszerző nőtlenségét, vagy vérrel még be nem szennyezett kezét jelenti, legnagyobb heraldikusunk, Csoma József, a kinek erről más véleménye van, rosszalólag rázná a fejét s már ezzel tönkretethetné állításomat, mert bizonyítani nem tudnám.

Több eset van arra, hogy néhány czimerünk, mintegy átmenetet képezve a kétféle jelképiséget egyesíti magában. Ezek már könnyebben és biztosabban felismerhetők s bővebb bizonyítás nélkül is tudományosan tárgyalhatók. Csak egy példát hozok fel, a Petneházy czimer nyilazó oroslánját, mely mintegy ellentéte a Chapy czimer szemén nyillal talált oroslánjának. Az

ellentét nemcsak a fő czimeralakok helyzetében, hanem abban is nyilvánul, hogy az utóbbiról tudjuk, hogy történelmi tényekkel függ össze s hasonlóan alapuló szimbólum, az előbbiről nem tudjuk s még is biztosan állíthatjuk, hogy az oroszlan a címerszerzőt jelzi s nyíla *természetes összefüggésben* van a címerszerzővel, annak a fegyvere s talán érdemes cselekedetének eszköze.

Nem írott adat, hanem a természetes összefüggés adja kezünkbe a fonalat biztos következtetésre még akkor is, ha elvont jelképpel van kapcsolatban s mennyivel biztosabb és kecsesgertőbb ez akkor, a mikor nemcsak a címernyerő és egyik alak között, hanem az összes czimeralakok között is megvan a természeti összefüggés.

Az előbbieken, azt hiszem, sikerült kimutatnom a szimbólumok közötti óriási különbséget s szükséges is volt, mert csak bizonyítás árán lehet beszélni a heraldikából már-már kizárt szimbolizmusról, de különösen a szokatlan természetes szimbólumról.

Ez utóbbi a magyar heraldikának igen jellemző vonása, de nagy hibája is, mert — a mint talán említettem is — valóságos czégtáblává súlyosította a címerek egy részét.

Tulajdonképp ily nemesi czégtáblák harci vonatkozású címereink is, melyeknek nagyrésze egyszerű, számot vetve a pajzs szűk keretével s a cimernyelő alkalmazásával metonimice részt ad az egész helyett.

Nem akarván általánosan ismert példák felsorolásával fárasztani az olvasót, visszatérek oda, a honnan a szimbolizmus elvezetett, azon czimerekhez, melyeknél nagyobb az ábrázolásban is a természetességre való törekvés, úgy hogy természetes alakjában az egész embert adják s a foglalkozást viselettel s különböző, többnyire harci eszközökkel jelzik.

Ilyen 1515-ből a Zsoldosok¹ vörös ruháju, 1509-ből a muronyi Veér András czimerének² pánczélos kivont kardu vitéze, 1508-ból a Monoky³ és 1526-ból a Krasznai-Pándi⁴ természetes alapon álló jobbában felemelt buzogányt tartó férfi-alakja.

Nagyobb a szimbolizmus 1393.(?) Cserey⁵ czimer kardot és buzakalászt és a Máriássyak⁶ buzogányt és keresztet tartó férfi alakjában.

Az említett czimereknek szimbolikus és naturalisztikus volta mellett van némi jelenetes jellegük is, a mennyiben a fegyvert felemelve, sujtásra készen tartják; a következő czimerekben már annyira előtérbe lép a jelenetes ábrá-

¹ Siebmacher, 504. t.

² Csoma J. A nemzetségi czimerek tanulmánya 9. lap.

³ Siebmacher, 318. t.

⁴ Tudtommal nincs közölve. Eredetije Orsz. levéltár M. D. O. L. 29093. A czimer későbbi festésnek látszik.

⁵ E. S. 77. t.

⁶ Siebmacher, 297. t.

zolás, hogy a gyöngé szimbolizmus majd egészen elenyészik bennük.

Vannak egyszerűbb jelenetes czimereink, melyek egy alakot tüntetnek fel működés közben, vagy szemléltetik rajtuk valaminek hatását. Az előbbieik közé számíthatjuk a botfalvi Both (1460.)¹ és a Kendeffy (XVI. sz.)² czimer nyilazó harczosát, 1418-ból a Csontosok³ vártorony-ablakából kihajló s kürttel jelt adni készülő s a Szlopnayak⁴ (1432.) rovátkolt várfal mögött álló kardot tartó ökrét és a Deésházy czimer⁵ harczra készen álló jobb kezében kivont kardot, baljában pajzsot tartó ifját. Inkább valamely jelenet eredményét tünteti fel a véres kardú Disznóssy,⁶ a nyiltól talált, véres nyaku Berekszói⁷ s a szintén nyillal meglőtt, vérző mellü Szigeti György⁸ czimerének alakja.

Ez utóbbi igen figyelemre méltó; a legtermészetesebb ábrázolásu, mert a lövésnek a szervezetre való közvetlen hatását természetihiven állítja elénk a vér előbuggyanasában, az arcz

¹ Siebmacher 65. t. Turul 1902. évf. M. H. Her. II. k. 20. lap.

² Erd. Siebmacher, 39. t.

³ Turul IV. k. 162. l.

⁴ U. a. V. k. 18. l.

⁵ Arch. Ért. 1893. évf. 252. l. Erd. Siebmacher 83. t.

⁶ Turul V. k. 66. l. M. H. Her. II. k. 19. l.

⁷ U. a. VIII. k. 41. l. M. H. Her. I. 17.

⁸ U. a. IX. k. 165. l.

fájdalmas kifejezésében s különösen azzal rögzíti meg, hogy a sebesült a fájdalomérzet következtében a nyíl után kap, hogy azt a melléből kitépje.

A Szigeti czimer, mint harci epizód, átvezet komplikáltabb, *történeti czimereinkhez*.

Nemcsak czimereink kompozíciója, hanem néhány armálisnak szövege is meggyőz arról, hogy a magyar czimerek alakjainak nagy része összefüggésben van a czimerszerző, vagy elődei életének valamely mozzanatával. Ez összefüggés még nem teszi történetivé a czimert, ha alkotásánál a heraldikai szempont volt az irányadó s ennek kedvéért a valóságon változtatva, csonkítva, szimbolikusan kifejezve, legalább is annyit eltitkolnak, mint a mennyit szemünk elé tárnak; történetinek csakis oly czimereket nevezhetünk, melyek nagyobb változtatás nélkül tárják fel aényt, mert heraldikai tekintetek annyira nem kötik alkotóikat, hogy még a pajzs keretével, a czimer alkalmazásával sem gondolnak.

Mivel a meghatározásban lényeges jegy az, hogy a czimer tárgya tény (megtörtént dolog, létező állapot) legyen, ezt pedig irott adattal kevés czimerre nézve bizonyíthatjuk be (Kánthor, valószínű következtetéssel a Dombaynál) mert armálisaink, mintha a bővebb felvilágosítást a czimerre hagynák, szükszavuaak s formulaszerűen általánosságban beszélnek — más bizonyosságot is kell keresnünk s ezt meg is talál-

juk a Kánthor, Anyos és Radák czimerben előforduló puskában.

A modern heraldika egyik leghelyesebb szabálya az, hogy a legújabb czimerekben is kerülni kell a modern tárgyak alkalmazását. A heraldikában a régiességre való törekvésnél semmi sem természetesebb, mert modern tárgyú czimer a család «ujdonsülségére» utal.

Ezt észre kellett venni a régieknek is, már pedig a puska majd az egész középkoron át nemcsak modern tárgy, hanem az igazi vitéz lovag előtt megvetett fegyver is volt. Bebizonyítható, hogy nálunk is gyáva fegyvernek tartották az előkelők, a vitézek s mégis a Kánthor és Anyos czimer vadásza azt használja, a Radák czimer hőse azzal lövi le nyilazó ellenségét! A kor felfogása és a czimerek közötti ellentmondás kiegyeztethető-e másképpen, mint azon feltevéssel, hogy a történeti hűségre való törekvés folytán kerül a puska a középkori czimerekbe?

E törekvéssel okolhatjuk csak meg, hogy a többi, szerencsére nem sok történeti czimerünk is a heraldikának hol egyik, hol másik szabályába ütközik bele s a czimer czéljának, alkalmazásának annyira nem felel meg, hogy önmagának ellentétévé válik.¹

¹ E megokolás egyuttal azt is megmondja, hogy miért kell a czimereket a történeti név alá összefoglalnom, bárha e név más fogalom részére is le van foglalva.

Arról, hogy szerkezet tekintetében a történelmi hűségre törekvő czimer a természetességnek netovábbja, felesleges szólanom. Ugyanez áll az ábrázolásra nézve is. Észrevehető festőinknek az a törekvése, hogy a rendelkezésükre álló eszközökkel jól akarnak rajzolni s a lehető legjobbat nyújtani. Bár a fősúlyt az emberre, arcára, alakjára, ruhájára fektetik, a mellékalakokat, a háttérrel sem hanyagolják el, úgy hogy némely czimerünk szép tájkép jellegű. Kelemtelenül egyiknél-másiknál csak a távlat hiánya hat, de ezen is segíteni igyekeznek a pajzs lefelé halványodó kék színével (Kánthor, Brodarics) mi által az alakok még valóságosabbakká lesznek.

Ezek előrebocsátását szükségesnek tartottam, mert a Turulban s különösen a Magyar czimeres emlékekben kimerítően tárgyalt czimereknek csak megemlékezésére szoritkozom.

A történelmi czimerek az igazi nemesi foglalkozás, vadászat és harczolás közben tüntetik föl a férfit.

Vadászjelenetet tár fel a farkassal egy szál ingben, karddal szembeszálló Kistárkányi,¹ a Paulik-család elmosódott s már-már alig látható armálisa,² melyben vörösruhájú alak áll szemben medvével, a hasonló motivum s valószínűleg a

¹ Turul XIII. k. 162. l. M. H. Her. II. k. 16. l.

² 1514. armális a Nemzeti Múzeum levéltárában.

RADÁK CZIMER 1514.

középkorból származó, medvét átszuró Lánczy,¹ a vaddisznót dárdával űző Dobay, a szarvasvadászatot feltüntető Kánthor és Ányos czimer; melyeknél a vadász az előbbiben közeledő, az utóbbiban természetes fa alól menekülő szarvasra céloz puskájával.

Történeti, harci vonatkozású czimereink rövid sorozatát a Brodarics czimer² nyitja meg. Kétségtelenül harci jelenetet ábrázoló, a cselekvényt egészében feltáró czimer a Dombay³ és Radák.⁴

¹ Csoma, Abaúj vármegye nemes családjai, 394. l. VI. tábla.

² Szines másolat a Magy. Herald. és Gen. Társ. levéltárában. Turul X. k. 101. l.

³ Siebmacher, 69. l. Turul XIV. k. 151—152. l.

⁴ Mivel e czimer, bárha úgy heraldikai, mint viseletani szempontból igen nevezetes, még sehol közölve nem volt, azt hiszem nem felesleges, ha az armális szövegét itt közlöm a Radáklevéltárban (Magy. Nemzeti Múzeum levéltára) lévő eredetije után.

Az armális szövege azért is érdekes, mert alig említi, hogy a czimernyerőknek érdeme lenne, hanem az ősök érdemeit hangsúlyozza s a czimernyerőket példájuk követésére buzdítja a czimeradomány által.

Uladislaus dei gratia rex Hungariæ et Bohemiæ etc. tibi, fideli nostro nobili *Blasio Radaak* salutem et gratiam nostram regiam. Ad regalis culminis apicem et fastigium pertinere existimamus, veluti e specula quadam, mentes, animos et servitia suorum subditorum diligenti scrutinio circumspicere debere et quid quemque deceat ex sua regia providentia diligenter perpendere; sic sit, ut hii meritorum suorum donativo adepti e veterno et som-

Az előbbiben félrefordult, tehát menekülő török fejét magyar vitéz vágja le kardjával, az utóbbiban puskával célzó magyar ifjuval szemben mellbe lőtt, kifeszített ijjat tartó török áll.

Különösen az utóbbi feltűnő naturalismussal rajzolt, de jól is sikerült kép. Természetességének nem csekély jele az a körülmény, hogy a festő számot vetett a kilőtt golyó haladási sebességével, úgy hogy a magyar vitéznek ideje sincs a puskát elvenni vállától s már is buzog a török vére.

pno perpetuo ea munificentia regia expergefacti ad omnia vel ardua quæque alacres et prompti reddantur; nos itaque hæc et talia memoria revolventes et nostrorum animos fidelium proniores alacrioresque ad res bellicas gerendas reddere et veluti e corpore quodam diutino excitare cupientes nolimus conniventibus oculis illa præclara et nominatim maiorum tuorum domi forisque facinora pertransire et ut tu quoque vestigiis eorum laudabilibus insistenda non exorbitares, sed tanto maiori (igy.) et ardentiore zelo ad cetera huius regni nostri munia et bellicas meditationes accendaris posterique tui accendantur et inflammentur, quanto maiore donativo a nostra maiestate te insignitum decoratumque esse prospexeris, tibi et per te *Michaeli, Stephano et Thomae*, fratribus tuis uterinis, vestrisque hæredibus et posteritatibus universis hæc arma militaria et nobilitatis insignia, quæ in principio præsentium litterarum nostrarum regiarum pictoris haud indocta manu eleganterque figurata [sunt animo deliberato et ex certa scientia nostra atque] benignitate et munificentia regia dedimus et conferimus ac præsentibus elargimur [ut tu tuique hæredes et posteritates universi præscrip] ta arma seu nobilitatis insignia

Azt hiszem e czimer mutatja középkori heraldikánk legalacsonyabb hanyatlási fokát. Az a csekélység, a mit róla mondtam, vagy egy tekintet a czimerre, elárulja a pajzskép heraldikátlanságát.

A pajzs még e korban is szokatlanul bő, hogy a két alak között némi távolságot is feltüntethessen. Sisakdisz nincs, a sisaktakarót virág helyettesíti, mely a pajzs aljából nő s bogyókban végződik, melyekbe a pajzs két szélén álló két tyukféle madár vág; szóval az egész czimer a reneszansz tulzott hajtása: nincs benne semmi, a mi heraldikailag helyes lenne.

Ezzel bucsút vehetünk embert ábrázoló czi-

more aliorum armis utentium ubique in proeliis, duellis, velis, torneamentis, anulis [nec non sigillis, velis cortinis, papilionibus et generaliter] quibuscunque rerum et expeditionum generibus et exercitiis nobilitaribus et militaribus ferre, gestare insuperque [omnibus et singulis iis gratiis, honoribus et libertatibus, quibus cæteri] nobiles militesque huius regni armis utentes quomodolibet de iure aut consuetudine usi sunt et gavisi, uti, frui [et gaudere possis et valeas, atque ?] posteritas vestra universa possit et valeat. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam præsentis literas nostras secreto [sigillo nostro, quo ut rex Hungariæ] utimur pendenti communitas vobis duximus concedendas. Datum Budæ, feria quarta proxima ante festum, beatorum Fabiani et, Sebastiani martyrum, [anno domini millesimo] quingentesimo quarto decimo, regnorum nostrorum Hungariæ etc. anno vigesimo quarto, Bohemiæ vero quadragesimo quarto.

mereinktől is. Végig tekintve e rövid ismertetésen, világosan látható, hogy mennyire ellenkezik sok czímerünk a heraldikai hagyományokkal s a czímer alkalmazásával, különösen pecsétnyomatokon, melyeken a legegyszerűbb alakok is gyakran kivehetetlenek. Mert míg más alakoknál a stereotyp ábrázolás segítségünkre van, az embert ábrázoló czímerek pecsétlenyomatainál, ha az alak nem vehető jól ki, az ember széles működési körével szemben még sejtelveinket is el kell hallgattatnunk.

Alig is hihető, hogy a jelenetes czímereket tipáriumba vésték volna, ellenben arra van eset, hogy a komplikált czímer — talán éppen az alkalmazás nehézsége miatt — egyszerűbbé válik. Czímerbővitések alkalmával is elég gyakran megcsonkítják az eredeti, jelenetes czímert, hogy a kisebbé lett mezőbe beférjen; így pl. a Radák czímerből a bárói czímerben csak a két kar, puska és törökfő maradt meg.¹

A szövevényesebb jelenetes czímerek pecsétlenyomata után kutattam is, de még eddig csak egyet találtam, hódászi Kánthor Mihályét a múzeumi Kállay-levéltárban 1517-ből. A pecsét majdnem kivehetetlen, de bizonyos, hogy az 1509. armálissal semmi köze, mert czímere két keresztbe tett kardnak látszik. Ez tüntetné fel tehát a valódi Kánthor czímert, az 1509-iki

¹ Siebmacher, 379. t.

adományt nem tekinthetvén máskép, mint egy megtörtént jelenet emlékét.

Kutatásom másik eredménye — ha ugyan az előbbit eredménynek lehet tekinteni — az, hogy elég szép számmal találtam jelenetes czimerek pecsétlenyomatát, a melyek egyfelől meghazudtolják azt a feltevést, hogy komplikáltabb jelenetes czimereinket pecsétbe nem vésették, másfelől pedig élénken feltüntetik, hogy mennyire sülyedt heraldikánk, még akkor is, ha a czimer helyességének mértékéül az állítjuk fel, hogy tudtak-e az eredetinek megfelelő, lenyomatban jól kivehető pecsétet vésetni.

A szóban forgó czimereket teljesen jól kivenni nem lehet, blazonálásuknál a kérdőjel nem nélkülözhető. E miatt sokat vesztenek értékükből; a heraldikus látja ugyan rajtuk a hanyatlás jeleit, de egyes részek kivehetetlen volta miatt teljes képet, igaz képet nem bír róluk adni, a művelődéstörténet kutatója pedig, a ki a minél természetesebb kivitelü czimereknek örül, e pecsétlenyomatokat egyáltalában nem használhatja.

E nagy hiányuk miatt meg sem kísérhetem pontos blazonálásukat, hanem a lehető legrövidebben leirom, a mit rajtuk kivehettem.

1. *Marochay Ferencz pecsége* † 1503. I/12. Félmeztelen (?) férfialak, vállán ruhadarab, előre nyújtott kezében szalag, előtte valami gömb.

† M. N. M. Véghelyi gyűjt.

2. *Vincker Andrásén*¹ vándorlegényféle alak vállán pálczáról lógó holmi, leeresztett jobb-jában?

3. *Ryppachy Péter* allovázmesterén² balra fordult férfi jobbját előre, balját hátra tartva, vivó állásban.

4. *Zaltanus László* királynői titkárén:³ vágatató ló hátán ki nem vehető alak.

4. *Kerepeczi Pelbárt* beregi alispán pecsétén⁴ magyar vitéz, balkezevel lábához leeresztett pajzsát tartja, felemelt jobb-jában kivehetetlen tárgy.

A Kisfaludy-levéltárban 1515—1525 közötti oklevélen, melynek kiadója Ludovicus Tomori, Joannes Kever de Velezd és Stephanus de Balyht, az 1—3. pecsét egyezik: féltérdeplő helyzetben két kezét magasra tartó óriás előtt fenyoőfa (?). Második pecséten: ülő férfialak előtt juh (?) melyet fejni látszik.

E pecsétek után, melyek közül egynehány emblémának látszik, még csak a Búdi czimerre⁵ hivatkozom, a mely szintén nem egészíthető ki s ép ezért rajza hasznavehetetlen: A tojásdad

¹ 1504. VII/26. U. o.

² 1519. U. o.

³ 1515. VII/12. Kisfaludy-levéltár.

⁴ 1522. M. N. M. Kállay-levéltár, Nr. 104 régi jelzés alatt. Az alak vállától kezdve a pecsét töredezett.

⁵ Nagy Iván: Magyarország családai, II. k. 280. l. A pecsétlenyomat 1530-ból való, de valószínű, hogy a czimer a mohácsi vész előtti.

pecsét egy utasféle embert mutat, jobb kezében bottal. A háttérben hegyek s valamely falnak (!) része látszik.

E leírás majd hihetetlennek látszik, pedig hasonlatos háttérű czimerekkel 1526 után nem ritkán találkozunk. Tény, hogy a magyar természetes, józan gondolkozás ily gyakorlatiatlan tulzásba esik, de ép ebben nyilvánul heraldikánk különleges volta.

Vannak ugyan, a kik ezt tagadják, mert a német és az angol heraldikában is vannak jelenetes czimerek, de a mi heraldikánk különlegessége nemcsak a jelenetek aránylagos sokaságában, hanem a tárgyválasztásban is nyilvánul. Alig van oly jelenetes czimerünk, melyről ki lehetne mutatni, hogy idegen czimer másolata, mert mindenik a magyar életből fakad.

Hogy heraldikánk önálló jellemvonásai daczára sem szembetűnően nemzeti heraldika, annak oka a többször nyilvánuló idegen hatás, de különösen hogy czimeriróink idegenek voltak.

Tekintetbe kell azonban venni azt is, hogy az armálisok gyakran elmondják, miként a czimernyerő néha ősi czimerének, melyet majd minden újabb pecsétvésés alkalmával a magyar izléshez idomitottak, néha pedig a bemutatott czimernek adományozását kéri. Az ilyen czimereket a kivitelben is magyarnak kell tekintenünk, mert lehetetlen, hogy az óhajtott czimeren, ha egyszer a királyi kegy szentesítette, a kanczellária,

a herald, a festő változtatott volna, ha csak nem a czimerszerző kivánságára.

Annyival inkább lehetetlennek látszik ez, mert armálisaink nagy száma bizonyítja, hogy királyaink kedveznek a magyar felfogásnak; magyar felfogás szerint komponál cimereket a királyi kancellária s abból, hogy az armális dicséri a festő ügyes kezét, a kivitel szépségét, gyanithatjuk, hogy a czimerirótól meg is követelték a szép, a természetes kivitel. Ha értett is a czimeriró a heraldikához, a magyar szellem szolgálatában eszköz, mesterember, a ki többre becsüli megrendelői tetszését, mint a heraldikai szabályokat.

E különös magyar viszonyokból érthető, hogy még külföldön festett armálisainkban is miért találkozunk természetes ábrázolással és oly primitív hibákkal, a melyeket nem követhet el hivatott, a heraldikai szabályokat ismerő czimeriró, ha szabad kezét engedünk neki. Ily primitív hibák pl. a sisaknak és a sisakdisznek a pajzs dőlésével, a pajzsalakkal való ellentétes iránya vagy a pajzsalaknak nem a tengely irányában való rajzolása.

Miután a czimerirók idegen volta sem áll ellentétben azzal, hogy specziális heraldikánkról beszéljünk, összefoglalom a dolgozatomban érintett hazai specziális jellemvonásokat, azon viszonyokkal kapcsolatban, melyek folytán érvényesülhetett is a magyar szellem, még pedig két főirányban:

I. Specziális jogi és családi viszonyainkban, melyekből következik az idegen hatás elleni ösztönszerű védekezés, gyökerezik a nagyobb mérvű czimervariálás lehetősége és különösen az ősi czimerek természetesülése.

II. A czimeradományozás okában és módjában a mely létrehozza: 1. a magyar életre vonatkozó jelképes és jelenetes czimereket, melyek hizelegnek a nemzeti hiuságnak; 2. a czimer és alakjai hibás, természetes kivitelét.

Már e két irány is megadja heraldikánk jellegét, bár elméleti szempontból hibákba vezeti. Ezzel azonban mivelődéstörténetünk nyert sokat, mert minél kétségtelenebb, hogy a czimerkép az életből van merítve és természetes, hű ábrázolású, annál megbízhatóbb mivelődéstörténeti kútfő.

NÉVMUTATÓ.

A.

Ali p. 58.
Alpáry 31.
Alsáni Bálint 15.
Anjouk 9.
Ányos (nagyszántói) 69, 71.
Arbanass 27.
Asszuvölgyi 32.

B.

Bakócz 44.
Balyth István 76.
Bán (nádasi) 17.
Bárczay 30, 52, 54.
Bárczay O. 55, 58, 61.
Barócz 51.
Barwy 32.
Básthy 10, 39, 49.
Báthory András 22.
Báthory István (1345) 21.
Báthory István (1487) 21.
Báthory István (1521) 57.
Báthory Miklós 21.
Batthyány 39.
Bécs 59.
Békássy 43.
Berekszói 52, 67.
Berényi 28.

Berzeviczy 44.
Bethlen (bethleni) 40.
Boda Timóth 37.
Bodó Gergely 15.
Bohemia 71.
Borcsányi 39.
Borcsiczky 17.
Bornemissza 28.
Bosnyák (Attaki) 27, 32.
Both 52, 67.
Briganth (brassói) 17.
Brodarics 71.
Bursel 31, 58, 61.
Butkay 22.
Büdi 76.

C.

Chapy 55, 64.
Cheössy 8, 20.
Chontos 52, 67.
Choron András 43, 49.
Cserey 66.
Csergheő 47, 51.
Csernavoday 17.
Csicsery 17, 43.
Csoma József 29, 31, 41, 64,
66, 71.
Csuklyás Pál (apponyi) 17.
Csupor 28.

D.

Daby 9, 23, 24, 54.
 Darabos 25, 38.
 Deésházy 48, 67.
 Dempse 28, 32.
 Ders (Petri) 28.
 Dessewffy 58, 62, 63.
 Disznóssy 10, 52, 53, 67.
 Divék 25.
 Divéky 37.
 Dobay 48, 52, 71.
 Dobokay 39.
 Dolhay 17.
 Dombay 52, 68, 71.
 Dózsa György 58.

E.

Elefánthi 28, 37.
 Ercsi (nadasdi) 46.
 Erdélyi (somkerek) 40.
 Érdy-codex 59.
 Eresztvényi 23, 24, 54.
 Érky 33.
 Esterházy Pál gr. 59.

F.

Farkas (hassági) 45, 64.
 Fejérpataky László 4.
 Félegyházy 42.
 Forgách Balázs 53.
 Forgách lt. 17, 21.
 Forray 29.
 Frangepán Frigyes 25.
 Frátay György 18.
 Fűzy 27, 32.

G.

Garai 8.
 Garázda 24.
 Gargel Ulrik 16.
 Gellyey 50.
 Gencsy 32.
 Gosztonyi 17, 42.
 Görgey 50.
 Gutkeled 21.
 Gyalókay 28.
 Gyerőffy 17, 45.
 Győr n. 8, 15
 Gyulay 20.
 Gyulaffy 18.

H.

Hagymássy 8.
 Hassági 16.
 Hédervár 21.
 Hédervári István 20.
 Hefner 26, 35.
 Herencsényi 50.
 Hernalt-Mestery 32, 54.
 Hettyey 41, 42.
 Hoffmann Pál 59.
 Holy (hradnai) 29, 54
 Hotvafőy 42.
 Hunyadi 38, 40, 56, 61, 62.
 Hunyadi János 38, 56, 63.
 Hungaria 71.
 Hunt-Pázmán n. 19.

I.

Imreffy 8, 29, 30.
 Istvánffy 58.

K.

- Kabos 45.
 Kállay lt. 10, 22, 38, 74, 76.
 Kállai-Vitéz 8, 38.
 Kálnássy 29.
 Kalonday 16.
 Kanizsai 31.
 Kánthor 8, 10, 49, 52, 68, 69,
 71, 74.
 Karcsay 32.
 Károlyi lt. 27, 33.
 Keczer (radványi) 57, 60.
 Kemény 28, 45.
 Kendeffy 67.
 Kerepeczi Pelbárt 76.
 Kevér János (velezdi) 76.
 Gróf Khuen-Héderváry lt. 21.
 Kisfaludy lt. 76.
 Kistárkányi 32, 52, 70.
 Kölkedi 27, 55, 60, 61.
 Komjáthy 59.
 Konzky 46.
 Korossy (ivánkai és korosi) 37.
 Körtvélyessy 39.
 Korvin János 38.
 Kossuth 29, 41.
 Kőszegi 54.
 Krasznai-Pándy 52, 66.
 Kubinyi 38.
 Kunigsfelder Lajos 18.
 Kusalyi Jaksch 25.

L.

- Lajos (I.) 10.
 Laky 17.

- Lánczy 71.
 Lázár 37,
 Lesták 43.

M.

- Mária királynő 53.
 Máriássy 66.
 Marochay Ferencz 75.
 Marsóvszky 29.
 Mérey 39.
 Mernyei (nezdei) 56.
 Mihály gyulafehérvári kano-
 nok 15.
 Mikola 45.
 Mileki 41.
 Miskolcz 53.
 Mohorai Vid 50.
 Monoky 66.

N.

- Nádasdy 25, 39.
 Nagy Iván 21, 76.
 Nagymartoni Pál 30.
 Nagymihályi 28, 40
 Nyáry Albert br. 15, 36, 38,
 44, 56.
 Nyéky Egyed 16.

O.

- Ostffy 27.

P.

- Paksy 18.
 Pálffy 42.
 Palma 46, 57.
 Pálóczy 31.

Paulik 70.
 Pécz n. 8.
 Peres (paczali) 30.
 Perényi 27.
 Perneszi 28.
 Pethő (gersei) 39, 53.
 Pethő (mérái) 41.
 Petneházy 64.
 Plathy 19, 20.
 Pócs 44.
 Pogány 27, 39.
 Pyber 17.

R.

Radák 48, 52, 69, 71.
 Radák Balázs 72.
 Radák Mihály 72.
 Radák István 72.
 Radák Tamás 72.
 Radó 45.
 br. Radvánszky lt. 20.
 Radvánszky Béla br. 21, 30.
 Rakamaz György 22.
 Ráskay 22.
 Reszegey 42.
 Révay 46, 49, 57, 61, 64.
 Rhédey 27.
 Roskoványi 52.
 Ryppachy Péter 76.

S.

Salzer 31.
 Schvercz János 25.
 Serédy 17.
 Sirokay 30.

Soós 8.
 Sopron 16.
 Spissich 31.
 Sváby 50.
 Szabari 36.
 Szabó György (váradi) 62.
 Székely-Udvarhely 62.
 Szénás 16.
 Szepessy Jakab 15.
 Szeretvay János 18.
 Szigeti 52, 67, 68.
 Szilágyi 43.
 Szlopnay 67.
 Sztáray lt. 18, 28.

T.

Tamásfalvy 44, 45.
 Tarkasich 10.
 Tarkői 28.
 Tekule n. 44, 45.
 Telegdi 8, 39.
 gr. Teleki lt. 15, 18, 25, 40.
 Tétényi 10, 36.
 Tholdalaghy 17.
 Thököly Imre 62.
 Tomory 43.
 Tomori Lajos 76.
 Török Pál 27.
 Treutel 28.
 Tristanus 28.
 Turóczi 28.

U.

Ulászló 21, 53, 71.
 Ungur (Nádasdi) 38.

V

Vadkerti Vincze 32.
 Varjú Elemér 16.
 Várkonyi 29, 39.
 Vas László (gyalui) 10.
 Vas megyei hatóság 15.
 Vátthyon 32, 42, 49, 54.
 Vay 8, 44.
 Veér András (muronyi) 64, 66.
 Véghelyi Dezső 15, 17, 21,
 29, 37, 38.
 Verssendi 28.

Vesselényi 8.
 Vesterházy 38, 41.
 Vincker András 76.
 Vitéz 45.

Z.

Zaltanus László 76.
 Zavesszky 41, 43.
 Zemlényi 54.
 Zenthe-Magoch n. 15.
 Zsigmond 11, 47, 49, 53.
 Zsoldos 66.

 ÁBRAMUTATÓ.

	Lap
1. Gargel Ulrik pecsége, 1453	16
2. Nyéky Egyed pecsége, 1518	16
3. Kunigsfelder Lajos pecsége, 1439	18
4. Hédervári István pecsége, 1537	20
5. Nagymartoni Pál kisebb pecsége, 1332	30
6. A Kállai czimer, 1521	38—39
7. A nezdei Mernyey czimer, 1498	56—57
8. A Radák czimer, 1514	70—71

TARTALOM.

	Lap
Tájékoztató	3
A természetes ábrázolásról általában	7
Természetes tárgy heraldikus kivitelben.....	14
A kivitelben nyilvánuló természetesség	26
Természetes kompozíció természetes ábrázolásban	34—79
Névmutató	81—85
Ábramutató	85

